

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Mgr. David Krotl

**Ruský nihilismus a jeho reflexe ve
vybraných antinihilistických románech**

**Russian nihilism and its reflection in selected antinihilistic
novels**

Bakalářská práce

Vedoucí bakalářské práce: doc. PhDr. Hanuš Nykl, Ph.D.

Ústav východoevropských studií

Praha 2020

Poděkování:

Na tomto místě bych rád vyjádřil své poděkování doc. PhDr. Hanuši Nyklovi, PhD., za přínosné připomínky a konzultace při psaní této práce. Své rodině a všem blízkým děkuji za podporu a trpělivost s mým studiem.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 31. 12. 2020

Mgr. David Krotíl

Obsah

Abstrakt	1
Summary	2
Klíčová slova	3
Úvod, prameny a literatura	4
1. Ruský nihilismus	9
1.1. Kořeny ruského nihilismu	9
1.2. Ideová východiska ruského nihilismu	12
1.3. Konec ruského nihilismu	17
2. Antinihilistický román	19
3. Typické znaky antinihilistického románu	25
3.1. Ivan Sergejevič Turgeněv – Otcové a děti (1862)	25
3.2. Viktor Petrovič Kljušnikov – Марево (Přelud; 1864)	31
3.3. Nikolaj Semjonovič Leskov – Невыдумано (Není kam; 1864)	36
3.4. Fjodor Michajlovič Dostojevskij – Бесы (1871 – 1872)	42
Závěr	50
Prameny a literatura	54

Abstrakt

Tato práce pojednává o fenoménu ruského nihilismu a o jeho reflexi ve vybraných antinihilistických románech. Práce se nejprve zabývá ruským nihilismem a objasňuje jeho vznik, vývoj a projevy. Dále pojednává o antinihilistickém románu, zaměřuje se zejména na vysvětlení tohoto literárního jevu a jeho dobové přijetí i přijetí odbornou literaturou. Ohniskem práce je pak analýza čtyř vybraných antinihilistických románů. Analýza románů *Otcové a děti* Ivana Sergejeviče Turgeněva, *Běsi* Fjodora Michajloviče Dostojevského, *Přelud* Viktora Petroviče Kljušnikova a *Není kam* Nikolaje Semjonoviče Leskova se zaměřuje zejména na to, jakým způsobem je nihilismus v těchto románech prezentován.

Summary

This thesis deals with a phenomenon of Russian nihilism and its reflection in selected antinihilistic novels. The thesis is focused on Russian nihilism and explains its origins, development and manifestations. It also aims to describe an antinihilistic novel and focuses mainly on explaining this literary phenomenon and its initial reception and reception in specialized literature. The main focus of the thesis is an analysis of four selected antinihilistic novels. Analysis of novels *Fathers and Sons* by Ivan Sergeyevich Turgenev, *Demons* by Fyodor Mikhailovich Dostoevsky, *Mirage* by Viktor Petrovich Klyushnikov and *No Way Out* by Nikolai Semyonovich Leskov focuses particularly on the presentation of nihilism in these novels.

Klíčová slova

ruská literatura, nihilismus, antinihilistický román, ruská filosofie, F. M. Dostojevskij, I. S. Turgenev, N. S. Leskov, V. P. Kljušnikov

Keywords

Russian literature, nihilism, antinihilistic novels, Russian philosophy, F. M. Dostoevsky, I. S. Turgenev, N. S. Leskov, V. P. Klyushnikov

Úvod, prameny a literatura

Na přelomu 50. a 60. let 19. století se mezi ruskou inteligencí stal velmi populárním filosofickým systémem materialismus. Mladí studenti a intelektuálové čerpali myšlenky z děl evropských materialistických filosofů a ostře se vymezovali proti veškerým tradicím a hodnotám, které byly do poloviny 19. století nezpochybnitelné. V Rusku se tak objevil silný odpor k náboženství, k idealistické filosofii, ztráta respektu k autoritám a relativizace všech společenských institucí. Průvodním jevem nihilistické kritiky bylo také vyhloubení pomyslného příkopu mezi předcházející generací ruské inteligence a generací novou.

Nihilismus však vyvolal u části ruské inteligence odmítavou reakci, která se odrazila zejména v literární podobě. Vznikla tak řada antinihilistických románů, které varovaly před rozvratným vlivem nihilismu. Ačkoliv bývala tato díla mnohdy odsuzována, zejména v sovětském období, jako tendenční pamflety, nelze přehlédnout, že se mezi ně řadí i uznávaná díla, jako jsou romány *Běsi* Fjodora Michajloviče Dostojevského či *Otcové a děti* Ivana Sergejeviče Turgeněva.

První kapitola této práce se bude věnovat fenoménu ruského nihilismu. Zaměří se na vývojové kořeny ruského nihilismu, které leží nejen v Rusku samotném, ale i v Evropě. Zmíněn bude zejména dobový kontext, ve kterém se ruský nihilismus objevil, ideová výbava ruských nihilistů a také některé podstatné dobové reálie, jako je například proměna sociálního původu ruské inteligence v polovině 19. století či její příklon k materialistické filosofii a pozitivismu – tyto fenomény jsou často reflektovány v antinihilistických románech a práce se jimi bude dále zabývat v kapitole analyzující konkrétní díla.

Druhá kapitola se již zaměří na samotný antinihilistický román. Bude zde vymezen pojem antinihilistického románu, také bude zmíněno, jakým způsobem o antinihilistickém románu referovala odborná literatura, a také dobové přijetí antinihilistických románů; ve své době se jednalo o vysoce kontroverzní díla, která vyvolávala velmi dramatickou společenskou diskuzi.

Ve třetí kapitole pak bude provedena analýza čtyř vybraných antinihilistických románů. Jejím smyslem je stanovit, jakým způsobem je nihilismus v těchto konkrétních románech pojímán a jaké důsledky jsou v těchto románech přisuzovány realizaci jeho cílů.

Ohnisko práce spočívá v analýze antinihilistických románů. Jejich následující přehled vychází ze studie *Antinihilism in the russian novel of the 1860's* Charlese A. Mosera. Do přehledu jsou zahrnuty antinihilistické romány vydané od konce 50. letech do první poloviny 70. let 19. století. (Moser, 1964, str. 61 – 70) Důvodem, proč byl v práci zvolen právě tento přehled, je skutečnost, že nihilismus byl časově omezeným jevem v ruské společnosti. Jeho vznik bývá řazen do konce 50. let 19. století, konec pak do 70. let 19. století, kdy se nihilismus transformuje v jiné formy radikalismu, například v narodnictví. Antinihilistické romány aktuálně reagovaly na společenskou diskuzi – když se z ní začal nihilismus vytrácet, začal se vytrácet i antinihilistický román.

Prvním románem, který obsahoval antinihilistické prvky, byl krátký román *Леонид Степанович и Людмила Сергеевна* (*Leonid Pavlovič a Ludmila Sergejevna*) autorky Avdot'ji Pavlovny Glinkové (1795 – 1863). Tento román vydaný roku 1856 je ve své podstatě pamfletem proti nihilismu a autorka nihilistu Leonida vykresluje velmi negativně.

Dalším antinihilistickým románem, vydaným roku 1858, je *Асмодей нашего времени* (*Asmodeus naší doby*) spisovatele, novináře a historika a zakladatele konzervativního žurnálu *Домашняя беседа* Viktora Ipat'jeviče Askočenského (1813 – 1879). Tímto dílem se Askočenskij pokouší přesvědčit čtenáře o rozkladných vlivech nihilismu a ateismu.

Jedním z nejslavnějších antinihilistických románů jsou *Отец и дети* (*Otcové a děti*) Ivana Sergejeviče Turgeněva (1818 – 1883). Román byl vydán v časopise *Russkij vestnik* na jaře roku 1862. V tomto románu dal Turgeněv nihilistům jejich jméno, v postavě Bazarova zde vytvořil obraz nihilisty, který se stal až archetypálním, a vyvolal jím bouřlivou společenskou diskuzi.

Turgeněv je autorem také románů *Дым* (*Дым*) a *Новина* (*Новь*), vydaných v letech 1867, respektive 1877. Zatímco *Дым* se nihilismu dotýká jen okrajově, *Новина* se zaměřuje na snahy radikální mládeže šířit mezi rolnictvem vzdělání, přičemž poukazuje na nepochopení těchto snah ze strany prostého lidu a na nevyhnutelné selhání těchto snah.

Dva antinihilistické romány napsal také Alexej Feofilaktovič Pisemskij (1821 – 1881). První z nich, *Разбурённое море* (*Взбаламученное море*), vydané roku 1863, je kritickou a

sžiravou freskou ruské společnosti, vyprávěním o životě upadající šlechty, přičemž nihilistické myšlenky jsou kritice vystaveny až v samotném závěru. Román *Ve víru (В водовороту)* byl vydán roku 1871 a na rozdíl od předchozího románu v něm nabízí Pisemskij poněkud smířlivější pohled na nihilisty.

Významný spisovatel Nikolaj Semjonovič Leskov (1831 – 1895) je autorem tří antinihilistických románů – *Некуда (Není kam)*, *Обойденные (Obejití)*, a *На ножках (Na ostří nože)*, vydaných v letech 1864, 1865 a 1871. V románech se Leskov velmi kriticky stavěl k radikálům a často v nich odkazoval na reálné osoby a události. Zatímco v románu *Není kam* ještě Leskov některým nihilistickým postavám přiznává ušlechtilé motivace, ve svém posledním antinihilistickém románu *Na ostří nože* Leskov čtenáře přesvědčuje o čistě kriminální motivaci jednání mnohých nihilistů.

Autorem románu *Маяко (Přelud)*, vydaného roku 1864, je Viktor Petrovič Kljušnikov (1841 – 1892). V tomto antinihilistickém románu je poprvé uváděno do souvislosti s nihilismem polské spiknutí, které vedlo k protiruskému povstání roku 1863. Dále se zde poprvé tematizuje život ruských emigrantů žijících na Západě.

Vsevolod Vladimirovič Krestovskij (1840 – 1895) dále rozpracovával polskou otázku v antinihilistických románech *Панургово стадо (Panurgovo stádo)* a *Две силы (Dvě síly)*, vydaných v roce 1869, respektive 1874, které dohromady utvořily dvojromán *Кровавый неф (Krvavý oblak)*.

Pravděpodobně nejznámějším antinihilistickým románem jsou *Бэси (Бесы)* Fjodora Michajloviče Dostojevského (1821 – 1881) vydané v letech 1871 – 1872. Ačkoliv se Dostojevskij nihilismu kriticky věnoval již ve svých předcházejících dílech (např. v románech *Idiot* či *Zločin a trest*), až *Běsy* lze označit za plnohodnotný antinihilistický román. *Běsi* jsou komplexní obžalobou ruského revolučního hnutí a Dostojevského postavy revolucionářů, zejména postava Petra Verchovenského, se staly jedněmi z nejznámějších postav literární historie.

Další antinihilistické romány byly napsány již méně známými autory. Nikolaj Dmitrijevič Achšarumov (1819 – 1893) je autorem románu *Мудреное дело (Složitá záležitost)* vydaného roku 1864. Román pojednává o snaze provinčního spisovatele proniknout do petrohradských radikálních kruhů. Boleslav Michajlovič Markevič (1822 – 1884) je autorem nedokončené trilogie románů *Четверть века назад (Před čtvrt stoletím)*, *Перелом (Obrat)* a *Бездна (Propast)*, vydané v letech 1878, 1880 a 1884. Markevič zemřel před dokončením

románu *Propast*, nicméně tato trilogie je komplexní kronikou zachycující společenskou diskuzi a ideové spory ruské společnosti od 40. let 19. století. Markevič se v ní věnuje i nihilistům a ruskému revolučnímu hnutí doma i v zahraničí.

Tématu nihilismu se dotkly i další romány, například některá zmíněná díla Dostojevského či Turgeněva. Ivan Alexandrovič Gončarov (1812 – 1891) je autorem románu *Strž (Обрыв)*, vydaného roku 1869. Tento román se okrajově věnuje otázce nihilismu. Konstantin Nikolajevič Leontějev (1831 – 1891) napsal román *В своем краю (Ve své zemi)*, vydané roku 1864, ve kterém se autor kriticky staví k nihilistickému pojetí estetiky.

Pro analýzu byly vybrány čtyři romány – Turgeněvovi *Otcové a děti* a Dostojevského *Běsi* budou doplněny méně známými romány Viktora Petroviče Kljušnikova *Přelud* a *Není kam* Nikolaje Semjonoviče Leskova. Volba těchto čtyř románů byla motivována snahou zahrnout do analýzy různorodá díla a nabídnout širokou paletu motivů spojených s nihilismem. Analyzovány tak budou romány známé i poněkud opomíjené, romány, ve kterých vystupují jako ústřední mužské i ženské postavy, díla, ve kterých se vyskytují postavy nihilistů jak komplexní, tak do jisté míry ploché a karikurní, romány vůči nihilismu nesmlouvavé i smířlivé. Cílem bylo zvolit romány představující nihilismus v co nejširších souvislostech. Výšeč zvolených románů představuje nihilismus v celé řadě vzájemně se doplňujících souvislostí.

Sekundární literaturu tvoří literatura věnující se ruskému nihilismu a antinihilistickému románu. První kapitola seznamující čtenáře s nihilismem a nihilistickou inteligencí čerpá primárně z publikace Charlese A. Mosera *Antinihilism in the Russian novel of the 1860's* a dále ze studií o dějinách ruské filosofie, jmenovitě z publikace Nikolaje Onufrijeviče Losského *Dějiny ruské filosofie*, dále pak z *Dějin ruské filosofie* Borise Jakovenka, z publikace *Istorija russkoj filosofii* Vasilije Vasiljeviče Zeňkovského a také z publikace *A history of Russian philosophy 1830 – 1930. Faith, Reason and the Defense of Human Dignity* autorů Gary M. Hamburga a Randalla Allena Poolea.

Druhá kapitola věnující se antinihilistickému románu se opírá o obecné odborné publikace věnující se dějinám ruské literatury, jmenovitě *Istorija russkoj literatury* Dmitrije Nikolajeviče Ovsjaniko-Kulikovského, dále *Istorija russkoj literatury* vydaná Akademií věd SSSR, *Istorija ruskoj literatury XIX. věka* Sergeje Mitrofanoviče Petrova, *A history of Russian literature* Victora Terrase a konečně *Istorija russkoj literatury XIX. věka* Vasilije Ivanoviče

Kulešova. Z literatury věnované výhradně antinihilistickému románu byla použita zejména publikace Natalji Nikolajevny Staryginy *Russkij roman v situaciji filosofsko-religioznoj polemiki 1860 – 1870-eh godov* a poté odborné komentáře obsažené ve vydáních jednotlivých románů.

1. Ruský nihilismus

1.1. Kořeny ruského nihilismu

Ruský nihilismus je směr ruského myšlení, který se objevuje na přelomu 50. a 60. let 19. století. Jedná se o směr vyrůstající z tzv. západnictví, či přesněji „evropanství“, které spočívá v určité tradici ruského myšlení obracet se při hledání inspirace, podnětů a myšlenek k Evropě. Vzhledem k tomu, že evropské myšlení je velmi různorodé, nutně musí být různorodé i západnictví. Mezi západníky tak patří socialisté, liberálové, umírnění myslitelé a filosofové, kteří částečně přijímají jistý svéráz Ruska, i radikálové, kteří jej odmítají, případně vnímají jako opoždění ve vývoji. Západnictví v užším slova smyslu je třeba chápat jako myšlenkový směr, který reprezentují například Petr Jakovlevič Čaadajev, Alexandr Ivanovič Gercen, socialisté Vissarion Grigorjevič Bělinskij, Nikolaj Gavrilovič Černyševskij a liberálové jako Boris Nikolajevič Čičerin, a který se z onoho obecného, „evropanského“ trendu ruského myšlení vyděluje a krystalizuje ve vzájemných polemikách se slavjanofilstvím reprezentovaným například Ivanem Vasiljevičem Kirejevským a Alexejem Stěpanovičem Chomjakovem. (Losskij, 2004, str. 19; Nykl, 2015, str. 54)

Slavjanofilství obhajující autonomní vývoj Ruska se dostává do sporu se západnictvím právě ve vztahu k otázce svérázu vývoje Ruska. V konfliktu mezi západníky a slavjanofily došlo k prohloubení protikladu mezi vědou a náboženstvím, mezi společností a osobností a mezi tíhnutím k minulosti a k budoucnosti. (Jakovenko, 1938, str. 65) Má se Rusko na své vývojové cestě vydat cestou víry v pokrok a svůj svéráz odmítnout jako zaostalost, nebo se má držet své vlastní cesty, která vyrůstá z kulturně-náboženských kořenů pravoslavného křesťanství? Tato otázka již dlouho žila v ruském vědomí¹, nicméně odpověď na ni vykrystalizovala až v podobě slavjanofilství a západnictví (Jakovenko, 1938, str. 64). Západníci navrhnou první cestu, slavjanofilové druhou. Výstižný přírůbek nabízí Berd'ajev, když píše:

¹ Jakovenko tvrdí, že v ruských dějinách přinejmenším od doby vlády Petra I. existovalo rozdělení na dva antagonistické tábory; jeden tábor obhajoval reformy a pozápádnění Ruska. Jakovenko do něj řadí kupříkladu Feofana Prokopoviče, Ivana Posoškova, Vladimira Tredjakovského, Vasilije Tatiščeva, Alexandra Radiščeva či Nikolaje Karamzina. Druhý tábor pak tvořil opozici proti reformě a patří do něj kníže Michail Ščerbatov, Ivan Boltin či kněžna Jekatěrina Dašková. (Jakovenko, 1938, str. 64)

„Jedni i druzí milovali Rusko, slavjanofilové jako matku a zapadnici jako dítě.“ (Berďajev, 2003, str. 40-41) Zároveň ovšem mezi slavjanofily a západníky byla celá řada styčných bodů a nelze hovořit o nenávisti mezi oběma názorovými proudy.

Otázka po smyslu Ruska se však začínala vyostřovat. Berďajev píše: *„Děti a vnuci slavjanofilů a zapadníků se budou natolik rozcházet, že už se nebudou moci přít ve stejném salonu. [...] Slavjanofilství, zaujaté stále stejnou otázkou Ruska a Evropy, mění do značné míry svou povahu: zčásti se přeměňuje v nacionalismus nejhrubšího zrna. Liberální a humanistické prvky se ze slavjanofilství začínají vytrácet. Ze západníků-idealistů se stávají ‚zbyteční lidé‘, dokud se neobjeví realisté 60. let. Z měkkého typu se stává typ tvrdý.“* (Berďajev, 2003, str. 40-41, 63)

V polovině 19. století přichází jiná doba – narůstá zájem o přírodní vědy, pozitivistickou a materialistickou filosofii, o ateismus a o díla Augusta Comta, Ludwiga Feuerbacha, Maxe Stirnera, Ludwiga Büchnera či Jacoba Moleschotta. Zvláštní pozornost vzbuzuje zejména biologie a fyziologie. (Hamburg, Poole, 2013, str. 70) Do veřejné debaty vstupuje otázka postavení ženy ve společnosti. Stejně tak se jedná o dobu nárůstu radikálních a revolučních nálad.

Je důležité si uvědomit, že materialismus a ateismus byl v této době úzce spojován s politickými cíli. Náboženství bylo ideologickým základem, na kterém byly vybudovány tehdejší monarchie. Zpochybnění tohoto základu tak mnohdy ohrožovalo samotnou podstatu státního zřízení. (Hamburg, Poole, 2013, str. 71) Proto příklon inteligence k materialismu a ateismu měl vždy nutně politické konotace. Tyto evropské trendy našly svůj odraz i v Rusku 50. a 60. let 19. století.

V letech 1825 až 1855 v Rusku vládl car Mikuláš I. Jeho vláda se vyznačovala silným tlakem proti jakékoliv opozici a vůči inteligenci obecně. Hlavním programem té doby bylo „samoděržaví – pravoslavlí – lidovost“. Došlo ke vzniku neslavně proslulého III. oddělení carské kanceláře a k posílení cenzurních tlaků. (Vydra, 2017, str. 186 – 191) Spisovatelé a myslitelé byli prohlašováni za choromyslné či odesíláni do vyhnanství. Došlo k omezení výuky na univerzitách a k zákazu výuky filosofie. Ačkoliv se jednalo o nepochybně složitou dobu, není možné epochu Mikuláše I. líčit jako jakousi dobu kulturního a uměleckého „temna“; o tom ostatně svědčí skutečnost, že do období vlády Mikuláše I. časově spadá tvorba Alexandra Sergejeviče Puškina, Michaila Jurjeviče Lermontova či Nikolaje Vasiljeviče Gogola a ne nadarmo je toto období označováno jako „zlatý věk“ ruské literatury. „Temno“ nepanovalo ani

v oblasti ruské filosofie, naopak, do doby Mikulášovy vlády spadá její vznik a rozvoj (Masaryk, 1995, str. 94)

Krymská válka, která vypukla v roce 1853 a skončila roku 1856, však poukázala na řadu slabin, kterými Rusko trpělo, a smrt Mikuláše I. a následný nástup nového cara Alexandra II. tak byl spojen s nadějami na uvolnění a na uskutečnění nutných reforem, zejména zrušení nevolnictví, reorganizace armády, soudů a správy, které za vlády Mikuláše I. nepřípadaly v úvahu. Došlo k uvolnění cenzury a s ní i k otevření veřejné diskuze. Tato diskuze se odehrávala primárně na stránkách „tlustých žurnálů“, tedy literárních časopisů, které uveřejňovaly literární díla, jejich recenze, kritiky a ohlasy na ně, přičemž autoři píšící do těchto časopisů byli názorově velmi rozrůzněni. (Moser, 1964, str. 14) Společnost začala žít ideálem pokroku a řada lidí tento ideál vyznávala s až náboženskou intenzitou.

Změna spojená s nástupem nového cara se projevila i v charakteru nastupující generace ruské inteligence. Kulturní život starší generace ruské inteligence mikulášovské doby se odehrával v salónech vyšší společnosti v podobě utváření uzavřených kroužků. Jejich členové se scházeli a diskutovali, předčítali si svá literární díla a navzájem si vyměňovali své názory a poznatky. Ráz této ruské kulturní vrstvy byl převážně aristokratický. (Berd'ajev, 2003, str. 41)

Po nástupu cara Alexandra II., přesněji od poloviny 50. let 20. století, však je možné hovořit o nárůstu významu radikální inteligence. Tito radikálové se profilovali jako opozice vůči předcházejícímu pokolení inteligence, která se, alespoň z pohledu nastupující generace, utápěla v nečinnosti, v planých a romantických představách a salónních disputacích. Sociální původ nové inteligence je smíšený, její příslušníci jsou označováni jako „raznočinci“ neboli příslušníci různých služebních hodností v civilní či armádní správě, obecněji pak příslušníci různorodých společenských vrstev. Nová generace vyznává moderní materialismus, realismus, obdivuje se přírodním vědám, které odhalují fakta o životě, společnosti či přírodě. K umění zastávají tito intelektuálové velmi utilitaristický přístup – umění je dobré, pokud je realistické a pokud slouží určitému cíli. Často se jedná o bývalé seminaristy či potomky duchovních. (Зеньковский, 1991, str. 125 – 127)

Tato nová generace se ve všech směrech ostře rozchází s generacemi předcházejícími. A jsou to právě někteří příslušníci této generace, kdo dostává roku 1862 v románu *Otcové a děti* Ivana Sergejeviče Turgeněva pojmenování – *nihilisté*. (Moser, 1964, str. 18)

1.2. Ideová východiska ruského nihilismu

V prostředí nihilistické inteligence převládaly určité obecné trendy, zejména negace a zpochybnění veškerých ustálených materiálních i duchovních hodnot. Jediným hlediskem, kterým by se měly věci posuzovat, je jejich rozumnost, užitečnost. Ruští nihilisté zpravidla zastávali socialistická, případně anarchistická přesvědčení o uspořádání společnosti. Před vybudováním takové ideální společnosti však nihilisté museli zpochybnit a vyvrátit existující řád, vytvořit místo pro nové uspořádání. (Moser, 1964, str. 19) Nihilisté prosazovali tehdy moderní ideje – ateismus, sociální etiku, radikalismus a sociálně-politické utopie. (Старыгина, 2003, str. 18)

Člověka vnímá nihilismus jako produkt přírody a svého okolí. Z tohoto faktu dovozují nihilisté dva závěry – aby člověk poznal sám sebe, musí pochopit své okolí. O světě se člověk může něco dozvědět výhradně pomocí smyslového poznání. (Hamburg, Poole, 2013, str. 73) Toto přesvědčení vysvětluje zájem nihilistů o přírodní vědy a přijetí kultu lidského rozumu. Druhým závěrem pak je, že pokud člověk chce změnit sám sebe, musí aktivní činností změnit okolí, které jej obklopuje. Z tohoto přesvědčení pak plyne zájem nihilistů o různorodé ideje a utopie nabízející zásadní přeměnu společenského uspořádání. Nihilisté tak docházejí v Rusku tehdejší doby nejdále ve snaze emancipovat lidskou osobnost od panujících společenských institucí. Nic jako nesmrtelná duše člověka podle nihilistů neexistuje, stejně tak jako neexistují člověku vrozené ideje či hodnoty. (Hamburg, Poole, str. 69, 2013) Nihilisté byli ateisty a člověk byl pro ně svobodnou bytostí, která pouze svým vlastním rozumem a úsilím může změnit život svůj a život společnosti. (Старыгина, 2003, str. 38 – 42)

Vůdčími intelektuálními osobnostmi této nové generace byli Nikolaj Gavrilovič Černyševskij, Dmitrij Ivanovič Pisarev a Nikolaj Alexandrovič Dobroljubov. Zmíněné uvolnění cenzury otevřelo Rusku pomyslné okno do Evropy, odkud tak přicházely nové a aktuální ideje, které ruské společnosti zprostředkovávali vlivní žurnalisté a intelektuálové, zejména tito tři jmenovaní. Jejich významu a postavení v radikálních kruzích bezpochyby napomohl i jejich pohnutý osud; odsouzení a věznění Černyševského a Pisarevova a Dobroljubovova smrt v mladém věku. (Moser, 1964, str. 16)

Nikolaj Gavrilovič Černyševskij (1828 – 1889) byl ruský myslitel a spisovatel. Byl velmi zbožný, nicméně poté, co se seznámil s díly materialistických a ateistických filosofů, se

od víry odklonil. Ve svých dvaceti letech se stal socialistou, ateistou, materialistou a republikánským demokratem. Spolupracoval s časopisy *Otčestvennyje zapiski* a zejména *Sovremennik*, ve kterém se stal po roce 1858 vůdčí osobností. Jeho přesvědčení a artikulace jeho názorů jej přivedly do vězení a později do vyhnanství, kde strávil dvacet let.

Černyševskij byl striktním materialistou. Člověk má předměty poznávat smysly a z takového poznávání vyvozovat fakta. Jakýkoliv projev lidského ducha je možné vysvětlit zákony přírody. Etické otázky Černyševskij řeší teorií „rozumného egoismu“ – každý člověk je všemi svými pudy veden k maximalizaci svého uspokojení. Proto i člověk, který jedná ve veřejném zájmu, v konečném důsledku jedná ve svém osobním zájmu; pokud by mu takové jednání nepřinášelo uspokojení, nejednal by tak. Člověk je plně závislý na svém prostředí, proto neexistuje nic jako všeobecná morální pravidla – kdo páchá zločiny, páchá je kvůli svému prostředí, které jej zformovalo. (Hamburg, Poole, 2013, str. 76)

Ekonomicky Černyševskij vycházel z anglických utilitaristických ekonomů, zejména z díla Johna Stuarta Milla. Ač byl Černyševskij socialistou, uznával za nejdůležitější prvek své filosofie člověka řídícího se rozumem a individualismus. Ve své odborné činnosti se Černyševskij zabýval i estetikou. Roku 1855 obhájil disertaci s názvem *Estetické vztahy umění ke skutečnosti*, ve které fakticky zpochybnil estetický význam umění, jehož cílem by mělo být vystupovat edukativně – mělo by zpracovávat realitu a tím ji vysvětlovat. Nejvyšší hodnotou je podle Černyševského život sám. Umění by tedy mělo být užitečné, jeho smyslem je realitu reprodukovat.

Své názory Černyševskij vyložil v románu *Co dělat?*, který se stal velmi populárním v kruzích ruské inteligence nové generace. Stal se pro ni názorným výkladem Černyševského učení a zároveň návodem, jak zařídit život svůj i život společnosti. V románu se tematizuje život „nových lidí“² organizovaný podle vědeckých, logických a ekonomických zákonitostí – život v komuně, práce v krejčovské dílně řízené společně všemi pracovníky. Významným a poněkud skandálním prvkem knihy je také ženská otázka a téma volné lásky – žena by se měla osvobodit z patriarchalismu a stát se svobodnou, myslící bytostí. Za účelem svého osvobození může žena použít jakékoliv prostředky – Černyševskij navrhuje například „krycí“, formální manželství, které ženě umožní vymanit se z područí otcovské moci a patriarchální rodiny,

² Je typické, že zatímco antinihilistické romány upřednostňují označení radikálů za nihilisty, které má bezpochyby negativní konotaci, nihilistické romány naopak používají označení svých nihilistických postav podle Černyševského románu za „nové lidi“, či v souladu s Pisarevem, za „realisty“. (Moser, 1964, str. 20)

zatímco její manžel, srozuměný se situací, dá ženě naprostou volnost. Žena pak může usilovat o nabytí své socioekonomické svobody. Román měl značný dopad na ruskou nihilistickou inteligenci a vedl ke vzniku několika komun inspirovaných románem, například tzv. Slepcevovy komuny.³ (Losskij, 2004, str. 97 – 100; Jakovenko, 1938, str. 164 – 175; Masaryk, 1995, str. 39 – 73).

Nikolaj Alexandrovič Dobroljubov (1836 – 1861) byl literární kritik a publicista, mimo jiné působil i pod Černyševského vedením v časopise *Sovremennik*. Byl vychován v křesťanské víře, nicméně stal se ateistou. Byl oponentem veškeré metafyziky, osobní a sociální jevy vysvětloval působením vnějších vlivů a zákonitosti lidského a společenského života odvozoval od zákonů fyziologických. Zastával etiku rozumného egoismu. Ve své literární kritice velmi ostře kritizoval autory, jako je např. Alexandr Sergejevič Puškin či Ivan Sergejevič Turgeněv. Dobroljubov preferuje zejména vzdělávací funkci umění a v podstatě volal po přetvoření umění v propagandu, která má mít v první řadě na zřeteli politické cíle. Současně s tím by mělo vytvářet pozitivní obraz světa budoucího. (Jakovenko, 1938, str. 175 – 176; Masaryk, 1995, str. 51 – 55)

Dmitrij Ivanovič Pisarev (1840 – 1868) byl ruský literární kritik, publicista a materialistický myslitel. V dětství byl Pisarev podobně jako Černyševskij a Dobroljubov velice zbožným člověkem, nicméně během dospívání víru opouští a radikálně se přiklání k materialistickému a ateistickému myšlení. Pisarev se poněkud vymykal v prostředí ostatních nihilistů, zejména s ohledem na svůj původ, neboť byl šlechtického původu. Byl obhájcem absolutní lidské svobody a stejně jako Černyševskij vyznával etiku rozumného egoismu. Velmi razantně odmítal umění a plody kultury, zastával názor, že je nutné nejprve zlikvidovat stávající pořádky a poté budovat novou společnost. Ze všech tří zmíněných ruských myslitelů choval právě Pisarev nejmenší respekt k jakýmkoliv autoritám a tradicím. Odmítá respektovat dřívější ustálené soudy o tom, co je a co není velké, důležité, hodnotné – co je pevné, to nihilistickým testem projde, co pevné není, to oprávněně zanikne. (Losskij, 2004, str. 101 – 102) Uznával pouze to, co je užitečné, činit dobro znamená přinést člověku užitek. Uměleckým ideálem v literatuře je podle nihilistických kritiků pokračování v tradici gogolovského kritického realismu a zaměření se na sociálně-kritickou tematiku. Konečným cílem, ke kterému Pisarev

³ Tato komuna, nazývaná také Знаменская коммуна, byla založena ruským spisovatelem a publicistou Vasilijem Alexejevičem Slepcevem v Petrohradě roku 1863. Komuna fungovala necelý rok a vyvolala v ruské společnosti pozdvižení pro život jejích členů podle socialistických pravidel a zejména z důvodu společného soužití nesezdaných mužů a žen. Ke konci existence komuny přispěl stálý dohled policie i spory mezi jejími členy. (Moser, 1964, str. 41 – 42)

směřuje, je vyřešení sociální otázky, vyřešení problému chudých a hladovějících. (Jakovenko, 1938, str. 176 – 177)

Na třech osobnostech ruského nihilismu byly demonstrovány základní ideová východiska nihilistů. Dalším zásadním tématem „nových lidí“ byla, jak je zmíněno výše, tzv. ženská otázka. Snaha o emancipaci žen v ruském patriarchálním prostředí narážela na údiv a odpor, proto nihilistky velmi často dávaly své postoje ostentativně najevo. Typickým projevem přesvědčení žen-nihilistek tak byl nezájem o svůj zevnějšek, oblékání se do prostých oděvů, kouření cigaret, neformální chování a, podobně jako u mužů-nihilistů, zájem o přírodní vědy a zvláště medicínu. Tento fakt byl pro tehdejší společnost obzvláště šokující, neboť panoval obecný úzus, že žena by neměla být obeznámena s nepříkrášlenou realitou fungování lidského těla. (Moser, 1964, str. 44)

Nihilistická inteligence byla tvořena převážně mládeží a studentstvem. Často se jednalo o bývalé seminaristy nebo o silně věřící osoby, které však o svou náboženskou víru přišly a svou horlivost užívaly k prosazování jiných názorů. Veřejná debata, které se nihilisté účastnili, se v důsledku radikálních prohlášení velmi vyostřovala. Z diskuze se vytratila smířlivost a byla nahrazena příkrým odmítáním oponentních názorů. To, co nezapadalo do světónázoru nihilistů, bylo odsuzováno jako nesmysl. Netolerantnost k odlišným názorům a černobílý přístup byly pro onu dobu typické.

Názorové pnutí se ovšem neomezovalo pouze na spory mezi nihilisty a jejich dobovými oponenty, případně jejich ideovými předchůdci, ale objevovalo se v táboře nihilistů samotných. Mezi časopisy *Russkoje slovo* a *Sovremennik* tak například panoval rozpor v otázce, jaký význam mají ve společenských změnách sehrát lidové masy. Redakce časopisu *Sovremennik* zastávala názor, že i nevzdělaní rolníci mohou sehrát zásadní roli, oproti tomu *Russkoje slovo* spoléhalo jen na vědu a pokrok a nevzdělanému lidu nepřikládalo velký význam. (Hamburg, Poole, 2013, str. 86)

Štěpícím momentem pak bylo vydání Turgeněvova románu *Otcové a děti* v roce 1862; Pisarev a skupina nihilistů okolo časopisu *Russkoje slovo* román hodnotili pozitivně, zatímco časopis *Sovremennik*, jehož vůdčími osobnostmi byli spisovatel Michail Jevgrafovič Saltykov-Ščedrin a kritik Maxim Alexejevič Antonovič, vnímal Turgeněvův román jako pomlouvačný útok na nihilisty. Předmětem sporu bylo mimo jiné i to, že Bazarov je v románu vykreslen jako hrdina, který v podstatě nemá nic společného s prostým lidem a nemůže s ním najít společnou řeč. Zatímco Pisarev takový obraz přijal a neviděl na něm nic pobuřujícího a nerealistického,

Antonovič byl takovým pojetím nihilistické postavy zděšen. (Hamburg, Poole, 2013, str. 86 – 87) Polemika se dále vyhrotila v letech 1864 – 1865, kdy byl Pisarev osočen Antonovičem, že svým nikoliv bezvýhradným přijetím Černyševského románu *Co dělat?* fakticky zrazuje nihilisty. (Moser, 1964, str. 26 – 29)

Nihilistické názory byly veřejnosti zprostředkovávány mimo jiné také literární formou. Ruská literatura 19. století je velmi úzce spojena s veřejnou debatou a polemikou, která se objevila v ruské společnosti. Jednotlivá literární díla obsahují tu více, tu méně zřetelné pohledy autorů na společnost, náboženství, člověka či systém vládnoucí moci. K literárním dílům se dále vyjadřují literární kritici, kteří se nezřídka do ideové polemiky zapojují a vyjadřují svá vlastní mínění. Literatura tak slouží jako určitý nástroj pro vyjádření názoru a pro rozvinutí veřejné diskuze.

Platí zde navíc také výše zmíněný fakt, že pro nihilisty hrálo umění primárně služebnou úlohu – mělo zprostředkovávat „správné“ myšlenky a sloužit k osvětě veřejnosti. Hlavním cílem děl nihilistických autorů zpravidla bylo vykreslit obraz „nových lidí“ – emancipovaných lidských bytostí, osvobozených od náboženství a falešné morálky, vedených rozumem a pokrokovými idejemi.

Nejvýznamnějším dílem nihilistické beletristiky je Černyševského román *Co dělat?*, který byl zmíněn výše. Významným nihilistickým autorem je dále Nikolaj Gerasimovič Pomjalovskij (1835 – 1863), autor sbírky próz *Очерки быта* (*Črty ze semináře*), kde vyličil život v duchovním semináři jako sérii ponižujících okamžiků nemilosrdně dusících žáky. Dále je autorem povídek *Мещанское счастье* (*Měšťanské štěstí*) a *Молотов* (*Molotov*), ve kterých představuje postavu raznočince Molotova, který se pokouší žít svůj život nehledě na nátlak okolí. Pomjalovskij se kriticky vyjadřuje k ruské šlechtě, měšťanstvu, a k rozdělení ruské společnosti na „pány“ a „raznočince“. (Moser, 1964, str. 25; Кулешов, 1997, str. 491 – 495)

Ruská vědkyně a matematická Sofia Alexejevna Kovalevská (1850 – 1891) je autorkou povídky *Нигилистка* (*Nihilistka*), ve které představuje jako hlavní hrdinku nihilistku Věru, ženu oddanou ideálům, kterým zcela podřizuje svůj život.

Dalším autorem, který ve svých dílech popularizoval nihilistické myšlenky, je Vasilij Alexejevič Slepcev (1836 – 1878), zakladatel zmíněné Slepcevovy komuny. Slepcev je autorem románu *Трудное время* (*Těžké časy*), ve kterém se hlavní hrdina Rjazanov, zastánce velkých idejí, setkává s nepochopením okolí a nedaří se mu realizovat své cíle. Román se

věnuje názorovému střetu ruských radikálů a liberálů. (Moser, 1964, str. 25; Кулешов, 1997, str. 495 – 499)

1.3. Konec ruského nihilismu

Ačkoliv v tehdejší Rusku došlo k jistému uvolnění cenzury a všeobecného tlaku režimu, nihilisté se svou radikální politickou agendou rozhodně neměli dovoleno vše. Počátkem 60. let 19. století se radikálové pokoušeli působit se svou propagandou na čerstvě osvobozené rolnictvo. Došlo i k otevřeným nepokojům, například ve vsi Bezdna v kazaňské gubernii, kde v přímé reakci na zrušení nevolnictví proběhla nepovolená sročení rolníků, která byla rozeznána střelbou vojáků, v jejímž důsledku zahynuly desítky lidí. Mezi lety 1861 až 1863 byla uzavřena petrohradská univerzita kvůli studentským protestům proti vládnímu útlaku. Na jaře roku 1862 vypukla v Petrohradě série požárů, přičemž byly za vinu dávány radikálním studentům. (Moser, 1964, str. 53 – 54)

V roce 1863 pak v Polsku vypuklo protiruské povstání. Veřejnost jej většinově odsoudila a postavila se za vládu. Ohnisko vládní pozornosti se upřelo na řešení jiných problémů, než představovala nihilistická inteligence, a atmosféra se tak opět uvolnila. K utužení poměrů došlo až roku 1866, kdy mladý revolucionář a terorista Dmitrij Vladimirovič Karakozov spáchal neúspěšný atentát na cara Alexandra II. Vláda v reakci na tuto událost zastavila činnost časopisů *Sovremennik* a *Russkoje slovo*, vzdělávání bylo podrobeno důslednější kontrole Dmitrije Andrejeviče Tolstého, prokurátora Nejsvětějšího synodu. Tolstoj reformoval vzdělávací systém s cílem omezit zájem studentů o současné sociální otázky a snížení radikalismu studentstva. (Moser, 1964, str. 54 – 55)

Vládě se však radikalismus z ruské společnosti a zejména z prostředí ruské vzdělané vrstvy nepodařilo vymýtit, naopak nadále vzkvétal a stal se převládajícím proudem v rámci ruské inteligence. Radikalismus na sebe vzal jinou formu, studentská mládež se účastnila hnutí *хождение в народ*, neboli „chození mezi lid“⁴, a začaly se čím dál častěji objevovat teroristické útoky. Další vývoj ruského radikalismu však již není předmětem této práce.

⁴ Masové hnutí, jehož cílem bylo sblížení vzdělané a pokrokové inteligence a prostého lidu. Účastníci se snažili zejména zprostředkovat mnohdy negramotnému lidu vzdělání a případně i revoluční myšlenky. Vrcholná etapa hnutí spadá do první poloviny 70. let 19. století.

Z výše řečeného tedy vyplývá, že fenomén ruského nihilismu nelze považovat za ucelený, pevně vymezený směr ruského myšlení. Nihilistický pohled na svět je plný rozporů – i jimi oslavované přírodní vědy jsou v pojetí nihilistů pouhým ideologickým nástrojem, který má být použit k politickým cílům. Nihilismus, na pohled amorální a tehdejší morálku často pobuřující, ve skutečnosti prosazoval velmi silnou morální obrodu, která by odstranila dobové společenské nešvary. Ačkoliv byla myšlenková východiska nihilistů založená spíše na socialistických a kolektivistických idejích, jejich skutečným smyslem byla větší svoboda a individualismus, tedy hodnoty carským režimem potlačované. Na jistou neujasněnost a rozpornost nihilistických tezí poukazuje kupříkladu Dostojevskij v románu *Běsi*, když nihilista Šigajlov, jedna z postav románu, ostatním nihilistům prezentuje výsledky své práce nad teoretickým konstruktem nejlepšího a nejsvobodnějšího společenského uspořádání: „Я запутался в собственных данных, и мое заключение в прямом противоречии с первоначальной идеей, из которой я выхожу. Выходя из безграничной свободы, я заключаю безграничным деспотизмом. Прибавлю, однако ж, что кроме моего разрешения общественной формулы не может быть никакого.“ (Dostojevskij, 1957, str. 421 – 422)

Nihilismus je tak spíše než ideovým systémem mnohem více jakýmsi živelným trendem, způsobem života a uvažování určité části ruské inteligence. Jednotícím rysem nihilistů není příslušnost k jednotnému filosofickému systému, je jím spíše jakýsi pocit hněvu, touha po změně a po konkrétní akci. (Masaryk, 1995, str. 75)

V kontextu výkladu podaného výše je zřejmé, že ruský nihilismus lze přiřadit k západnické tradici ruského myšlení. Podle názoru některých ruských filosofů přelomu 19. a 20. století je nihilismus pokračováním a projevem ruské revolučně-demokratické tradice. Představuje tak završení vývoje materialistických idejí a odmítání všeho nemateriálního, odmítání Boha a absolutních hodnot. (Старыгина, 2003, str. 17) Nihilismus je velice netolerantní vůči odlišným názorům, odmítá „plané řečnění“ a vybízí k činům, předkládá řešení sociální problematiky ruské společnosti a k Evropě zastává jednoznačně příznivý postoj, když významně čerpá z jejího myšlenkového bohatství.

2. Antinihilistický román

Antinihilistický román je tematicky ohraničená kategorie ruských románů, které vznikaly v období druhé poloviny 19. století jakožto umělecké polemické vyjádření jejich autorů k problematice nihilismu. Jedná se o romány dobově zakotvené, zpravidla se pokoušejí najít odpověď na otázky a pochybnosti, které vyvolává nihilismus. Často čerpají inspiraci z konkrétních událostí či ze života konkrétních osob. Polemický charakter antinihilistického románu ovlivňuje výběr uměleckých prostředků, problematiky, předkládaných idejí a celkovou poetiku díla. Klíčovou otázkou řešenou v antinihilistických románech zpravidla bývá, kam by člověka mohla dovést snaha řídit se nihilistickými idejemi, přesněji co by se stalo s člověkem, pokud by byla akceptována nihilistická koncepce lidské bytosti. (Старыгина, 2003, str. 11 – 12)

Působení nihilismu v ruské společnosti vyvolávalo závažnou veřejnou polemiku. Kritika nejčastěji poukazovala zejména na hodnotový relativizmus, ke kterému člověka nutně dovede materialismus a zavržení Boha. Proti nihilismu se v Rusku vymezovaly různé skupiny odpůrců, ať už se jednalo o osobnosti spojené s oficiálními kruhy, konzervativce či liberály. Texty s antinihilistickým zaměřením se nejčastěji objevovaly v časopisech *Domašnja beseda*, *Russkij vestnik* a *Moskovskije vedomosti*. Nejvlivnější osobností spojenou se dvěma posledně jmenovanými časopisy byl Michail Nikiforovič Katkov, významný konzervativní publicista. Na stránkách těchto žurnálů byla publikována řada antinihilistických románů a dostávali zde prostor pro vyjádření konzervativní osobnosti i osobnosti spojené s oficiální politikou. (Старыгина, 2003, str. 25)

Antinihilismus se promítl i do literatury různých žánrů. Lev Nikolajevič Tolstoj je kupříkladu autorem antinihilistické hry *Nakažená rodina* (*Зараженное семейство*). Objevovala se také antinihilistická poezie. Jejími autory byli například Alexej Konstantinovič Tolstoj či Jakov Petrovič Polonskij. (Moser, 1964, str. 61 – 62) Převládajícím žánrem reflektujícím antinihilismus byl však bezesporu román.

Antinihilistické romány se objevily v ruské literatuře ve druhé polovině 50. let 19. století a jejich tvorba končí v 70. letech 19. století. Vrchol antinihilistického románu bývá datován zejména do 60. let 19. století. Důvodem je bezesporu i skutečnost, že společenská diskuze, které se účastnili nihilisté a jejich oponenti, v tuto dobu vrcholila. Výše bylo konstatováno, že v 70.

letech 19. století se charakter ruského radikalismu proměňuje a společenskou debatu ovládá hrozba terorismu a hnutí *хождение в народ*. Antinihilistické romány se posouvají z vyšších kvalitativních pater literatury do nižších, jejich tvorbě se tak věnují nepříliš zdatní autoři, až antinihilistický román zaniká. (Moser, 1964, str. 62)

Studium antinihilistického románu procházelo proměnami zejména kvůli jejich ideové vyhraněnosti. Ruská odborná literatura se věnovala fenoménu antinihilistického románu již v předrevolučním období. Publikace *История русской литературы XIX. века* vydaná roku 1911 v Moskvě nepoužívá pojem „antinihilistický román“, ale *тенденциозная беллетристика*, neboli „tendenční beletristika“. Označuje tak krásnou literaturu, která je spojena s veřejnou politickou debatou. Její vznik je spojen s proměnami, kterými v 60. a 70. letech 19. století ruská společnost procházela a s veřejnou diskuzí, která se stávala polem střetávání různých aktuálních idejí. Literatura tak v tuto dobu nabývá publicistický ráz. Do literatury vstupovaly společenské otázky a jednotliví autoři se k nim prostřednictvím svých děl vyjadřovali. V důsledku radikálnějších společenských změn došlo i k radikalizaci společenské diskuze odehrávající se na stránkách literárních děl. Politická reakce tak přestala být tvořena výhradně konzervativci, ale i umírněnými liberály. Oproti tomu se radikální opozice posouvala na stále revolučnější a „levicovější“ pozice. Důsledkem takového vývoje tak byl rozpad literárního života na dva tábory – opoziční a reakcionářský. Tendenční beletristika bývá často považována za šablonovitou, neživotnou a jejím jediným cílem je právě vyjádření názorové pozice autora. Zároveň to však neznamená, že by taková literatura nebyla hodnotná a neměla svůj význam – autorům obou ideových proudů se podařilo zachytit ve své komplexnosti argumenty dobové polemiky. (Овсяннико-Куликовский, 1911, str. 129 – 131) Z publikace je patrný vyvážený přístup k problematice. Literární polemika v Rusku 60. a 70. let 19. století je zde vnímána jako jev, který dal vzniknout dvěma protikladným, nicméně obdobně hodnotným směrům.

V sovětském období je však tato „tendenční beletristika“ hodnocena mnohem příkřeji. Velmi odmítavý přístup je patrný například z publikace *История русской литературы* vydané roku 1956 Sovětskou Akademií věd, či z učebnice ruské literatury 19. století *История русской литературы XIX. века* vydané v Moskvě roku 1978. Konzervativní beletristika je vnímána jako projev politické reakce. Například o Nikolaji Semjonoviči Leskovovi je tak referováno následovně: „После [...] ‚Некуда‘ от Лескова было почти невозможно ожидать сколько-нибудь объективного освещения основных вопросов современности. [...] [К]огда Лесков прямо подходил к вопросу о революции и ее деятелях, то из-под его

пера не выходило ничего, кроме грубо реакционных изделий.“ (Алексеев, Бельчиков, 1956a, str. 134) Vznik antinihilistických románů je vnímán jako vznik tendenční protiváhy demokratické literatuře o „nových lidech“ a boji za revolučně-demokratické Rusko: „[C] идеями материализма и социализма возникла грубо тенденциозная, часто пасквильная антиинигилистическая беллетристика 60 – 70-х годов.“ (Петров, 1978, str. 42) Antinihilističtí autoři se snažili svými díly očernit ruské revolucionáře a nehledě na své motivace a cíle se vždy jednalo o šablonovité pojetí „nových lidí“. Antinihilistické romány jsou zde označovány za paskvil a časopis *Russkij vestnik* byl podle autorů „центром для мутного потока лжи на русскую революцию.“ (Петров, 1978, str. 42)

V sovětském období byly tedy antinihilistické romány vnímány jako ideově pochybné, případně docházelo k posunům v interpretaci těchto románů, jako například v poznámce týkající se Dostojevského románu *Běsi*. Ačkoliv je román hodnocen jako pamflet namířený proti revolučnímu hnutí, autoři publikace pro něj nacházejí i smířlivá slova pro jeho kritičnost k jiným nedostatkům tehdejší ruské společnosti: „Несмотря на реакционный характер изображения русского общества в ‚Бесах‘, в романе этом [...] есть правдивые, реалистические образы и штрихи, которые находятся в глубоком противоречии с основной идейной направленностью ‚Бесов‘.“ Dále je kladně hodnoceno zejména satirické zpodobnění nešvarů ruské liberální inteligence 40. let a také ruské byrokracie, konkrétně je jmenována postava gubernátora Von Lembkeho a jeho ženy. Protirevoluční základ románu je v podstatě opomenut, oproti tomu je však zdůrazňována kritičnost románu mířící do řad liberální inteligence a „služebníků“ carismu. (Алексеев, Бельчиков, 1956b, str. 77)

V současné době je na antinihilistické romány pohlíženo již bez významnějších vášní a jejich význam je opět docenován. Vasilij Ivanovič Kulešov například o Turgeněvově románu *Otcové a děti* píše, že se jedná o Turgeněvovo nejvydařenější dílo. (Кулешов, 1997, str. 303) Leskova není možné podle Kulešova nařknout z odporu vůči revolučním demokratům, a o jeho prvním románu *Непí kam* píše: „А между тем первый роман [Лескова] вполне читаем и сделан мастерски.“ (Кулешов, 1997, str. 466 – 467)

Pro svou ostře vyhraněnou názorovou pozici byly antinihilistické romány často velmi bouřlivě přijímány. Ruská inteligence hodnotově souzněla spíše s nihilisty, než s jejich oponenty, a vydání antinihilistického románu tak bylo mnohdy spojeno s rizikem pro jeho autora a mohlo vést k závažnému poškození či dokonce ukončení literární dráhy takového spisovatele. V kritikách bývala zpochybňována realističnost líčení nihilistického prostředí a postav; antinihilistické romány podle svých kritiků realitu překrucovaly a nihilisty vykreslovaly

bezmála jako zrůdy, což neodpovídalo skutečnému charakteru tehdejší nihilistické mládeže. Nebylo výjimkou, že kritika podsouvala autorům antinihilistických románů nekalé úmysly a vypočítavost. (Moser, 1964, str. 119)

Po vydání antinihilistického románu *Rozbouřené moře* se jeho autor Alexej Feofilaktovič Pisemskij dostal pod palbu kritiky natolik silné, že opustil své místo šéfredaktora v časopisu *Bibliotěka dlja čtěníja* a odstěhoval se z Petrohradu do Moskvy, kde žil po zbytek života. Moser poznamenává, že pouze jediná ze všech dobových recenzí *Rozbouřeného moře* byla pozitivní. (Moser, 1964, str. 114 – 115)

Turgeněv se již při dokončovacích pracích na svém románu *Otcové a děti* obával možné odezvy a opakovaně pozdržel jeho vydání. Již před publikováním románu se v různých časopisech objevovaly zprávy o tom, že Turgeněv připravuje román kritický k radikální inteligenci a k Dobroljubovovi. (Алексеев, 1964, str. 590) Turgeněvovy předtuchy byly oprávněné – vydání románu bylo velkou událostí a téměř všechny ruské časopisy se k němu vyjádřily.

Reakce se různily od příznivých po odmítavé. Patrně nejodmítavěji byl jeho román přijat v recenzi časopisu *Sovremennik*, jejímž autorem byl kritik Antonovič. Důvodem pro takové přijetí bylo údajně lživé a pomlouvačné vykreslení nihilistů a jednoznačné stranění generaci „otců“. Na stránkách časopisu *Sovremennik* se objevila ještě recenze Julije Galaktionoviče Žukovského, ve které byl Turgeněv kritizován za umělecké nedostatky svého románu, a za neschopnost dostát uměleckým nárokům kladeným na ruskou literární tvorbu kritikem Dobroljubovem. Černyševskij na románu kritizoval zejména obraz nihilistů jako nemytých, neučesaných jedinců se špinavýma rukama a cigaretou v ústech zkřivených do zlobného úsměvu, a považoval jej za prostou karikaturu. (Алексеев, 1964, str. 593)

Pisarev oproti tomu nabídl smířlivější pohled na Turgeněvův román, zejména na ústřední postavu Bazarova. (Terras, 1991, str. 332) Ten je podle něj vykreslen jako přesvědčený demokrat oplývající nevšední inteligencí. Poukázat na negativní prvky nihilismu, jak učinil Turgeněv ve svém románu, je podle Pisareva prospěšnější, než je přehlížet. Podstatná je skutečnost, že Turgeněv v románu vyslovil myšlenky, kterým mladá generace věří. Tragédie Bazarovovy postavy spočívá v tom, že je to osobnost vybavená znalostmi a vůlí, nicméně okolí jí neumožňuje tyto své kvality plně uplatnit. (Алексеев, 1964, str. 593 – 594)

Mnozí další recenzenti knihu však odsuzovali a Turgeněv se tak dostal do středu jedné z největších ruských literárních kontroverzí 19. století (Terras, 1991, str. 331) – spor mezi

Antonovičem a Pisarevem, který Turgeněvův román přijal mnohem smířlivěji, byl zmíněn výše.

Publikace románu měla na Turgeněvův život nepochybný dopad. Jeho dřívější příznivci se od něj odvraceli a ti, které ve své dřívější tvorbě kritizoval, v něm náhle viděli svého spojence. Bouřlivé přijetí tohoto románu Turgeněva přivedlo k úvahám o ukončení své literární kariéry (Terras, 1991, str. 332) a také k jeho rozhodnutí trávit velkou část svého následujícího života v zahraničí. (Moser, 1964, str. 110 – 113, 130)

Ačkoliv jsou ze všech děl Fjodora Michajloviče Dostojevského označovány za antinihilistický román pouze *Běsi*, nelze přehlédnout, že již ve svých dřívějších dílech, například v románech *Zločin a trest* či *Idiot*, dával Dostojevskij najevo svůj nesouhlas s fenoménem ruského nihilismu. Dostojevskij se chtěl blíže vyjádřit zejména k problematice ateismu v nikdy nenapsaném románu *Житие великого грешника* (*Život velkého hříšníka*), ve kterém hodlal prozkoumat duši člověka vědomě odmítajícího Boha, zároveň však toužícího po upřímné a hluboké víře. Nejdůležitějším impulsem pro napsání románu *Běsi* pak byla vražda studenta Ivanova spáchaná roku 1869 skupinou radikálů sdruženou kolem revolucionáře Sergeje Gennadijeviče Něčajeva. V reakci na tento případ se Dostojevskij rozhodl vyložit svůj ucelený pohled na ruské nihilisty a jejich aktivity. (Евнина, 1957, str. 707 – 714)

Kritika byla k *Běsům* nesmířitelná. Nikolaj Konstantinovič Michajlovskij v žurnálu *Otčestvennyje zapiski* Dostojevského román odsoudil za to, že využil ojedinělý a zavrženíhodný incident (zavraždění studenta Ivanova členy revolučního spolku *Народная расправа*) ke kritice celého nihilistického a revolučního hnutí. Naopak pozitivně bylo hodnoceno Dostojevského satirické ztvárnění Stěpan Trofimoviče Verchovenského, reprezentanta předcházející generace ruské liberální inteligence. „Nerealističnost“ románu byla Dostojevskému vytýkána i v recenzích v liberálním časopise *Sankt-Petěrburgskije vědomosti* či v radikálním časopise *Dělo*, kde autor recenze označuje Dostojevského román za „творческое банкротство“. (Евнина, 1957, str. 730 – 732) Dostojevskij si však za svým románem stál, nepocíťoval potřebu se před kýmkoliv obhajovat a tvrdil, že neexistuje jediný důvod, pro který by mladí radikálové měli být ušetřeni kritiky. (Moser, 1964, str. 126 – 129)

Nejtvrdší následky publikace antinihilistického románu ovšem zakusil spisovatel Nikolaj Semjonovič Leskov. Ještě před vydáním románu *Není kam* byl Leskov známý jako publicista, který se věnoval socioekonomickým otázkám. Proslavil se svými fejetony a črtami z rolnického prostředí, se kterým se blízce seznámil, když se účastnil přesídlování rolníků

z centrálního Ruska do východních provincií. (Terras, 1991, str. 361) Zastával liberální názory a byl obhájcem rozvoje obchodu a průmyslu. V několika svých textech se také odmítavě vyjádřil k otázce ruského nihilismu. Nejostřejší výpad proti nihilistům podnikl ve svém článku vydaném roku 1862 v časopise *Severnaja pčela*, ve kterém fakticky na základě kolujících pomluv obvinil radikální mládež ze zakládání požárů v Petrohradě téhož roku. V následujících článcích se také vyjadřoval proti revolučním snahám části ruské inteligence. (Тотубалина, 1956, str. 713 – 714)

Při psaní románu *Není kam* čerpal Leskov ze své znalosti prostředí nihilistické inteligence. Osobně se znal například s revolucionáři Arturem Bennim či Andrejem Ivanovičem Ničiporenkem, kteří posloužili jako reálné vzory pro postavy Leskovova románu. (Тотубалина, 1956, str. 717) V souvislosti s vydáním románu obvinil Varfoloměj Alexandrovič Zajcev, kritik časopisu *Russkoje slovo*, Leskova z toho, že napsáním takového románu se autor stal fakticky udavačem, když svým přesným vyličením nihilistického prostředí v podstatě poskytuje policii důkazní materiál proti radikálům. V reakci na tuto kritiku začal Leskov svůj román na stránkách časopisu *Bibliotěka dlja čtěníja* obhajovat jako čistě fikční dílo.

Dalším negativním reakcím kritiky se však Leskov nevyhnul. Útoky na Leskova pokračovaly celý rok 1864 a na jaře roku 1865 Leskova ostře odsoudil i Pisarev, když tvorbu jeho, Pisemského a Kljušnikova přirovnal k bažině, které je radno se vyhnout. Pisarev také vznesl otázku, zda se v Rusku najde časopis, který by se odvážil otisknout jakoukoliv další práci „pana Stěbnického“ (Leskovův pseudonym). V důsledku této kritiky bylo pro Leskova takřka nemožné nalézt vydavatele pro publikaci svých dalších děl. Materiálně Leskov strádal a byl fakticky donucen opustit svět literatury. Až roku 1870 se spojil s provládním časopisem *Russkij vestnik*, ve kterém publikoval svůj nejostřejší antinihilistický román *Na ostří nože* (Moser, 1964, str. 115 – 116)

Vzhledem k tomu, že antinihilistické romány jsou úzce spojené s dobovou vyhraněnou ideovou polemikou, bývají tyto romány často zkoumány ideologickou optikou. Poměr odborné veřejnosti k nim byl v minulosti často podmíněn dobově panující ideologií. Antinihilistický román tak byl zejména v sovětském období vnímán jako reakcionářský pamflet a vada na kráse vynikající ruské literatury 19. století. V současné době však již nic nebrání nestrannému studiu a zpětnému docenění těchto literárních děl.

3. Typické znaky antinihilistických románů

Antinihilistické romány jakožto romány polemické vstupovaly do sporu s nihilistickými myšlenkovými východisky a jako takové byly ovlivněny vyhraněnou názorovou pozicí autora – autor antinihilistického románu se k nihilismu nutně musel stavět kriticky. Tato kritika se zaměřovala na různé aspekty nihilismu v různé intenzitě. V některých dílech je možné sledovat jistou sympatii vyjádřenou vůči snahám nihilistů, v jiných naopak nesmlouvavý odsudek nihilistické inteligence.

V této kapitole bude na analýze čtyř konkrétních děl zkoumáno, jakým způsobem se antinihilistická názorová pozice v románu projevuje a jak je nihilismus v těchto dílech reflektován.

3.1. Ivan Sergejevič Turgeněv – Otcové a děti (1862)

V románu *Otcové a děti* se Ivan Sergejevič Turgeněv pokusil zachytit rozpor, který se objevil mezi starou a mladou generací, mezi generací liberálů a idealistů 40. let 19. století a generací materialistů 60. let 19. století.

Děj Turgeněvova románu je uvozen návratem mladého studenta Arkadije Nikolajeviče Kirsanova, syna statkáře Nikolaje Petroviče Kirsanova, domů z univerzity. Arkadij pozve na rodinný statek svého přítele Jevgenije Vasiljeviče Bazarova, mladého lékaře a nihilistu. Během pobytu u Kirsanovových se Bazarov opakovaně názorově střetává s Pavlem Petrovičem Kirsanovem, bratrem Nikolaje Petroviče, který jeho názory odmítá. Nevraživost mezi Bazarovem a Pavlem Petrovičem vrcholí soubojem, ve kterém je Pavel Petrovič lehce poraněn. Předtím však Bazarov s Arkadijem Nikolajevičem stráví několik dní u Anny Sergejevny Odincovové, mladé bohaté vdovy, a její sestry Káti. Bazarov se do Anny Sergejevny proti své vůli zamilovává. Po souboji s Pavlem Petrovičem se Bazarov přesouvá na statek svého otce, újezdního lékaře. Během pobytu zde Bazarov provozuje svou lékařskou praxi, avšak při pitvě zemřelého pacienta se nakazí tyfem, a po několika dnech umírá.

Antinihilistické romány obvykle svou polemičnost naznačují již v samotném názvu. Turgeněvovi *Otcové a děti* svým názvem poukazují na generační rozkol mezi inteligencí starou a novou. Nihilistická inteligence se proti předcházející generaci ruské inteligence vymezovala – považovala ji za neplodnou a neúspěšnou. Ve zkoumaném románu je tento rozpor ilustrován na vztahu hlavního hrdiny Bazarova a Pavla Petroviče Kirsanova.

Děj románu se odehrává v roce 1859. Postavy, které z důvodu svého společenského postavení či svého věku představují autority, utvářejí hodnotový rámec fikčního světa. Arkadijův otec Nikolaj, strýc Pavel, či tajný rada Matvej Iljič Koljazin, se hlásí k moderním liberálním reformním myšlenkám, Bazarovovi rodiče jsou pak prostí lidé se silnou náboženskou vírou. Bazarov jakožto příslušník mladé generace a člověk obeznámený s moderními myšlenkovými trendy se vůči těmto hodnotám vymezuje a pokouší se nahradit tento hodnotový systém svým bezhodnotovým přístupem.

Bazarovovy postoje se v románu vyjevují postupně. Zpočátku je Bazarov nepřiliš sdílný, podrobnosti o něm vyplývají zejména z promluv jiných postav, o něco později také z dialogů, které Bazarov vede s Pavlem Petrovičem. Druhým momentem pak jsou Bazarovovy rozhovory s Annou Sergejevnu.

Pavel Petrovič je v románu představen jakožto zástupce předcházející generace ruské inteligence. Svým šlechtěným zevnějškem vyvolává dojem kultivovanosti, často do své řeči vplétá anglická či francouzská slova nebo věty. V mládí prožil románek, užíval si života ve vysoké petrohradské společnosti a žil po určitou dobu v Evropě. Je zastáncem liberálních principů, pokroku (Turgeněv, 1964, str. 241 – 242) a velmi se podivuje nad Bazarovovým nihilismem: „*Мы, люди старого века, мы полагаем, что без принципов [...] принятых, как ты говоришь, на веру, шагу ступить,дохнуть нельзя.*“ (Turgeněv, 1964, str. 216) Právě v diskuzích či hádkách s Pavlem Petrovičem se odhalují Bazarovovy názory.

Mimo tyto dialogy je o Bazarovovi sděleno jen málo informací a téměř nikdy nejsou sdělovány Bazarovem samotným. Bazarov je do děje fakticky uveden vyprávěním Arkadije. Arkadij sice svého přítele osobně představí otci při úvodním setkání u hostince, avšak při cestě na statek jede Bazarov sám v bryčce, zatímco Arkadij jede s otcem v kočáru. Během cesty tak Arkadij o Bazarovovi zmiňuje, že se věnuje přírodním vědám, a otcovy pochybnosti, co bude Bazarov soudit o tom, že se Arkadijův otec znovu oženil s mladou dívkou, Arkadij zahání s tím, že Bazarov nad tím bude mravně povznesen. (Turgeněv, 1964, str. 201 – 204) Při prvním večeru na statku je Bazarov také málo sdílný, jen po večeři utrousí několik jízlivých poznámek na

adresu Nikolaje Petroviče a jeho bratra Pavla: „*А чудаковат у тебя дядя. [...] Архаическое явление! А отец у тебя славный малый. Стихи он напрасно читает и в хозяйстве вряд ли смыслит, но он добряк.*“ (Turgeněv, 1964, str. 210) Další informace o Bazarovovi pak vyplývají až z rozhovoru mezi Arkadijem a jeho otcem a strýcem, opět v nepřítomnosti Bazarova, který mezitím sbírá v okolí žáby pro své fyziologické pokusy – Bazarov je nihilista, na vše se dívá kriticky, nic neuznává, nesklání se před žádnou autoritou a nevěří žádným principům.

Je pozoruhodné, že veškeré diskuze s Bazarovem jsou bez výjimky vyvolány Pavlem Petrovičem, případně ji vyvolá Bazarov poznámkou, které se Pavel Petrovič okamžitě chopí a zapře s Bazarovem diskuzi. Pavel Petrovič jakoby jenom „*ждал только предлога, чтобы накинуться на врага.*“ (Turgeněv, 1964, str. 240)

Bazarov je přitom vždy v defenzivě. Pavel Petrovič Bazarovovi klade různé otázky týkající se jeho názorů a vždy jej provokuje. Bazarov oproti tomu odpovídá úsečně, snaží se rozhovor ukončit a dotčeně se táže, zda má takový rozhovor považovat za výslech. (Turgeněv, 1964, str. 219) V jedné chvíli, kdy s Pavlem Petrovičem zabředne do sporu, se začne sám na sebe zlobit „*зачем он так распространился перед этим барином.*“ (Turgeněv, 1964, str. 245)

Z rozhovorů tak vyplývá, že Bazarov se věnuje přírodním pokusům, uznává německé myslitele a chemik je pro něj hodnotnější než jakýkoliv umělec. (Turgeněv, 1964, str. 218 – 219) Je kritický k aristokracii a k liberalismu, považuje je za cosi zbytečného a ruskému člověku neužitečného. Neuznává žádné autority, protože „*в теперешнее время полезнее всего отрицание – мы отрицаем.*“ (Turgeněv, 1964, str. 243) Odmítá být žalobcem společenských nedostatků, neboť to považuje za plané tlachání, stejně jako volání po pokroku či parlamentarismu (Turgeněv, 1964, str. 245) – místo toho je nutné jednat. Než planě řečnit, to raději pitvat žáby!

Nejen svými názory však Bazarov Pavla Petroviče provokuje. Je to i jeho vzhled, způsob chování a mluvy. Bazarov mluví málokdy vzrušeně, povětšinou lhostejně: „*[Павел Петрович] начинал чувствовать тайное раздражение. Его аристократическую натуру возмущала совершенная развязность Базарова. Этот лекарский сын не только не робел, он даже отвечал отрывисто и неохотно, и в звуке его голоса было что-то грубое, почти дерзкое.*“ (Turgeněv, 1964, str. 218) Taková lhostejnost Pavla Petroviče, který sám hovoří vybraně, pobuřuje. I sociální původ bezpochyby vstupuje do sporu mezi dvěma muži. Zatímco

Pavel Petrovič, aristokrat, si potrpí na vybrané oblékání a chování, Bazarov, syn vojenského lékaře, zdůrazňuje svůj plebejský, raznočinecký původ: „*Мой дед землю пахал [...] Спросите любого из ваших же мужиков, в ком из нас – в вас или во мне – он скорее признает соотечественника. Вы и говорить-то с ним не умеете.*“ (Turgeněv, 1964, str. 244)

Po ostré výměně názorů Bazarov s Arkadijem odjíždějí ze statku do města navštívit rodinného přítele Nikolaje Petroviče. Zde se dvojice hrdinů setkává s Annou Sergejevnou Odincovovou, do které se Bazarov zamilovává. Bazarovovo chování se náhle mění. Nyní je to on, kdo rozvíjí hovor, kdo vede konverzaci: „*Он говорил, против обыкновения, довольно много и явно старался занять свою собеседницу, что опять удивило Аркадия. [...] [Анна Сергеевна] сама изъявила желание послушать человека, который имеет смелость ничему не верить;*“ *но вместо того Базаров толковал о медицине, о гомеопатии, о ботанике.*“ (Turgeněv, 1964, str. 271) Bazarov je v rozhovoru aktivní, rozmlouvá o věcech, které jej zajímají, a v konverzaci přebírá iniciativu. S Annou Sergejevnou rozmlouvá mnohem uvolněněji, je mnohem více ochoten vysvětlovat a hájit svá přesvědčení.

Bazarov zde přestává jednat v souladu se svým přesvědčením, s pravidly, které sám sobě určuje. Náhle se do jeho materialistického přesvědčení prolamuje „romantizmus“ a „metafyzika“. Toto si sám uvědomuje, když si například na návštěvě u Anny Sergejevny při prohlížení alba pohledů ze Saského Švýcarska pomyslí: „*Какой я смиренный стал.*“ (Turgeněv, 1964, str. 275) Sám si uvědomuje, že se do Anny Sergejevny zamiloval, nicméně svému citu se vysmívá a zdánlivě se ho zříká: „*В разговорах с Анной Сергеевной он еще больше прежнего высказывал свое равнодушное презрение ко всему романтическому; а оставшись наедине, он с негодованием сознавал романтика в самом себе.*“ Příroda, která pro něj doposud byla jakousi „dílnou“, se náhle stává místem, kam chodí Bazarov na bezcílné procházky a kde nadává sám sobě i Anně Sergejevně. (Turgeněv, 1964, str. 287)

I po odjezdu od Anny Sergejevny se v Bazarovovi dále odehrává konflikt. Pokouší se znovu věnovat přírodním vědám, ale ani u rodičů, ani u Kirsanovů nenachází klid. Nejvýraznější projev Bazarovova překročení vlastní hodnotové hranice se odehraje v okamžiku, kdy jej Pavel Petrovič vyzve na souboj, poté, co Bazarov políbí Fedosju, ženu Nikolaje Petroviče. Ačkoliv Bazarov tvrdí, že „*С теоретической точки зрения дуэль – нелепость.*“ (Turgeněv, 1964, str. 347), výzvu Pavla Petroviče přijímá. Ve svém chování se tedy Bazarov čím dál více vzdaluje svým přesvědčením: „*Экую мы комедию отломали. Ученые собаки так на задних лапах танцуют.*“ (Turgeněv, 1964, str. 349) V závěru románu, kdy se Bazarov nakazí tyfem a umírá, nechává poslat pro Annu Sergejevnou, aby se s ní

mohl rozloučit, a dokonce přikládá důležitost náboženské víře, když říká svému otci: „*Вы оба с матерью должны теперь воспользоваться тем, что в вас религия сильна; вот вам случай поставить ее на пробу.*“ (Turgeněv, 1964, str. 389) Bazarov, zavilý nepřítel umění a krasořečnění, žádá před smrtí Annu Sergejevnu o polibek slovy: „*Дуньте на умирающую лампаду, и пусть она погаснет...*“ (Turgeněv, 1964, str. 396)

Turgeněv postavu Bazarova vybavil všemi myšlenkami typickými pro nihilisty 60. let 19. století – materialismem, demokratickým přesvědčením, vírou v praktickou činnost, zájmem o přírodní vědy a touhou přetvořit společnost. Současně však Turgeněv nezůstal jen u tohoto schématu, neboť jak bylo ukázáno výše, nechal Bazarova projít krizí svých vlastních přesvědčení, která jej zásadně poznamenala.

Bazarov je postavou veskrze tragickou, neboť jeho veškerá jednání končí neúspěšně. Selhává v lásce, když není schopen svůj cit realizovat a raději ho sám před sebou zapírá. Stejně tak selhává i v přátelství, neboť od sebe odhání věrného přítele Arkadije. Ve sporech s Pavlem Petrovičem obhajuje ničení a zpochybnění všech vydobytých úspěchů kultury a civilizace. Jeho tendence vše bořit a vše zpochybňovat mu v konečném důsledku neumožňují realizovat své touhy. Plebejský původ, kterým se pyšní, je relativizován, když se ptá mužiků, aby mu popsali své názory na svět a na Rusko; po pokusu o rozhovor Bazarov odchází a mužici si o něm vyprávějí: „*[Т]ак, болтал кое-что; язык почесать захотелось. Известно, барин; разве он что понимает?*“ (Turgeněv, 1964, str. 384) V závěru pak Bazarova zrazuje to, čemu zasvětil svůj život, tedy věda sama. Při pitvě oběti tyfu se řízne, sám se smrtelnou nemocí nakazí a umírá. Ostatní postavy pak pokračují ve svých životech přesně podle těch pravidel, které se Bazarov pokoušel bořit. Arkadij se ožení, ačkoliv Bazarov manželství žádný význam nepřiznával; Pavel Petrovič v Drážďanech pokračuje ve svém dřívějším životě distingovaného gentlemana, jemuž se Bazarov tolik vysmíval.

Nihilismus je v románu představován jako neživotaschopný myšlenkový koncept. Prostřednictvím postavy Bazarova je prezentován až jako cosi nepřírozeného, něco, co člověka osobnostně deformuje a nutí k potlačování citů. Arkadij, který vidí v Bazarovovi svůj vzor, se do nihilismu násilím nutí. Při návratu domů projevuje sentimentální city nad krásou přírody svého rodného kraje, ale sám si tyto myšlenky zakazuje. (Turgeněv, 1964, str. 202 – 203) S nihilismem se v závěru románu fakticky rozloučí, protože nemá sílu jej přijmout: „*Я уже не там ищу свои идеалы, где искал их прежде; [...]. До сих пор я не понимал себя, я задавал себе задачи, которые мне не по силам...*“ (Turgeněv, 1964, str. 375) Poté, co se Arkadij

zamiluje do Káti, záhy na svého přítele Bazarova i na jeho ideje zapomíná, když jej plně pohltí začínající rodinný život. (Turgeněv, 1964, str. 381 – 382)

V románu lze nalézt jisté náznaky možné nebezpečnosti nihilismu pro společenské uspořádání, jako jsou Bazarovovy kritické poznámky na adresu aristokracie, byrokracie či odpor k autoritám, který projevuje nihilista Sitnikov. Tato epizodní postava slepě obdivuje Bazarova, avšak pouze napodobuje jeho způsoby, opakuje jeho výroky, přisvojuje si jeho názory. Svou nevydařenou nápodobou Bazarova tak dovádí nihilistické ideje do absurdity, redukuje je na pouhé rádoby skandální výkřiky: „*[Женицин] следует презирать, и я их презираю, вполне и совершенно! [...] Долой авторитеты!*“ (Turgeněv, 1964, str. 262) V postavě Sitnikova je možné zaznamenat určité nebezpečné rysy nihilismu, který se v rukou omezených a bezskrupulózních jedinců může stát nebezpečnou zbraní. Stejně tak Bazarov naznačuje nebezpečnou sílu manipulace, která v nihilismu spočívá a které si je vědom: „*Ситниковы нам необходимы. Мне, пойми ты это, мне нужны подобные олухи. Не богам же, в самом деле, горшки обжигать!*...“ (Turgeněv, 1964, str. 304)

Turgeněv však ve svém románu nekonstruuje souvislost mezi nihilismem a zločineckým prostředím, jako tomu je v některých jiných antinihilistických románech. Jeho nihilisté jsou buď tragické postavy, komické postavy, nebo vlastně nihilisty vůbec nejsou, jako kupříkladu Arkadij. Jedná se spíše o svérázné osobnosti vyvolávající údiv svými ostře formulovanými soudy o umění či uspořádání společnosti. Nihilisté zde nevytváří žádnou organizovanou strukturu, nepokoušejí se o společenské změny, nevytvářejí žádný politický program. Největší důraz je v románu kladen na prozkoumání důsledků, které nihilismus vyvolává v duši člověka. Turgeněv přitom využívá zejména motiv nenaplněné lásky a typ hrdiny zdánlivě silného, avšak neschopného naplnit své cíle, v závěru odcházejícího z děje, aniž by ve fikčním světě zanechal trvalou stopu. Tyto postupy Turgeněv použil i ve svých předcházejících románech, jako je například *Rudin* či *Šlechtické hnízdo*.

Nihilismus je navíc i relativizován jakožto předmět konfliktu mezi Pavlem Petrovičem a Bazarovem. Centrálním motivem, který se v syžetu objevuje, je generační spor – mladá, silná a radikální nihilistická generace není schopná porozumět generaci předchozí. Tento spor, jak bylo již řečeno, je ilustrován zejména na polemikách Bazarova a Pavla Petroviče. Mezi těmito postavami, které nejsou schopné se navzájem pochopit (Turgeněv, 1964, str. 340), však je možné nalézt celou řadu společných rysů. Osud Bazarova je totiž velmi podobný osudu Pavla Petroviče. Pavel Petrovič je v románu popisován jako „*самоуверен, немного насмешлив и как-то забавно желчен*.“ (Turgeněv, 1964, str. 221) Podobnými rysy je charakterizován i

Bazarov: „[его лицо] оживлялось спокойной улыбкой и выражало самоуверенность и ум.“ (Turgeněv, 1964, str. 200) Oba dva se v mládí setkávají se svou osudovou ženou, ale jsou odmítnuti, což má na jejich život devastující dopad. Oba dva byli ve svém mládí považováni za nadějně osobnosti, které očekává velká budoucnost či kariéra; Pavel Petrovič se však ze společnosti dobrovolně stahuje, Bazarov umírá. Pro oba má nenaplněná láska podobné následky – Pavel Petrovič rezignuje na budování své kariéry u armády, Bazarov není schopen se soustředit na svou práci, a když umírá, přichází v něm svět o schopného a inteligentního učenče a lékaře. Názorové rozdíly mezi nimi se navíc v průběhu děje začínají vytrácet; Bazarov, tak hrdý na svůj plebejský původ, který mu umožňuje lépe rozumět lidu, přiznává, že ruskému mužikovi nelze porozumět, že je to „самый таинственный незнакомец [...] Кого его поймем? Он сам себя не понимает.“ (Turgeněv, 1964, str. 355) Pavel Petrovič oproti tomu přestává být odhodlaným zastáncem aristokratismu. (Turgeněv, 1964, str. 362)

Turgeněv se na podobnosti osudů dvou protivníků, Pavla Petroviče a Bazarova, snaží ukázat, že nikoliv nihilismus, ale přirozený běh života staví mezi dvě generace překážku. Bazarov je do značné míry mladší „verze“ Pavla Petroviče, která se liší toliko tím, že zatím neprodělala jeho zkušenosti. Když však Bazarov projde podobným vývojem, jako Pavel Petrovič, jejich podobnost náhle vyvstává mnohem zřetelněji a spor mezi nimi začíná slábnout.

Nihilismus je tak v analyzovaném románu představován jako způsob myšlení odcizující člověka od jeho citů a tužeb a uvádějící ho do neštěstí. Poté, co Bazarov umírá a Arkadij nihilistické myšlenky opouští, nad nihilismem se v románu obrazně uzavírá voda. Život, skutečný život v rámci manželství a rodiny, kterému dává smysl každodenní obyčejná práce, pokračuje stejně jako předtím, než se jej pokusil zpochybnit Bazarov. Zároveň je nihilismus určitým preludem, názvem pro něco, co zde ve skutečnosti není. To, o co se přou Pavel Petrovič s Bazarovem, není nihilismus, ale obyčejné generační nepochopení, které patří k životu.

3.2. Viktor Petrovič Kljušnikov – Машево (Přelud; 1864)

Román *Přelud* zaujímá v kánonu antinihilistických románů specifické místo. Kromě nihilismu tematizuje otázku polského povstání proti ruské nadvládě, ke kterému došlo v roce 1863. Nihilismus a polské intriky jsou zde představovány jako úzce provázané jevy. Román je specifický také tím, že jako jednu z ústředních postav představuje čtenáři ženu.

Děj románu se odehrává na ukrajinském venkově. Hlavní hrdina Vladimir Ivanovič Rusanov navštěvuje statek rodiny Gorobcových, kde se stýká zejména s mladou dívkou, nihilistkou Innou, do které se zamilovává. Do děje vstupují hrabě Bronskij, který se svým druhem Leonem plánuje jakousi utajenou záležitost. Začíná docházet k nepokojům mezi místními rolníky. Rusanov, který se s Bronským zná, se pokouší Innu varovat před jeho vlivem, nicméně Inna jeho varování nedbá a s Leonem a Bronským později utíká z rodného domu. Rusanov slouží v místním úřadě a později se dobrovolně přihlásí do armády, aby pomohl potlačit polské povstání. Inna s Bronským a Leonem putuje po Evropě, kde se stýká s dalšími radikály. Později se vrací do Ruska, kde se pod vedením Bronského pokoušejí zapojit do polského povstání na straně vzbouřenců. Po neúspěšném pokusu trojice nihilistů uprchne z Ruska do Londýna, kde si Inna uvědomí svou deziluzi a znechucení z nihilistického prostředí.

Ključnikov představuje svou hrdinku jako svéráznou dívku s řadou zvláštních osobnostních rysů. Inna není příliš společenská, svůj volný čas tráví poněkud neobvyklými aktivitami. Nechápe a ani nechce chápat pravidla, kterými se řídí dobová společnost. S mužskými postavami jedná přímo, otevřeně, bez obvyklých společenských rituálů. Odmítá být vnímána jako někdo slabší či podřízený mužům. Je jaksí vyčleněna z rodiny i ze společnosti, ve které žije. Čtenář se s Innou seznamuje na samém počátku děje, avšak nikoliv přímo – zatímco celá rodina a hosté sedí na verandě domu, Inna se kdesi toulá: „*Да когда ж ее видеть? С самого обеда пропала; таскается где-нибудь [...]*.“ (Ключников, 2012, str. 9) Způsob, jakým tráví volný čas, je neobyčejný – chodí veslovat na loďce, koupe se v rybníce, odmítá jakékoliv projevy mužské galantnosti, před muži necítí stud.

Inna se intenzivně věnuje péči o místní rolníky. Chodí do vsi vyučovat jejich děti a pomáhá léčit nemocné. Věnuje se praktické, prospěšné činnosti. Přesto však Inna ani s touto aktivitou není spokojena: „*Как вы должны быть счастливы в такие минуты, – восторженно сказал Русанов [...]. Вы думаете? [...] Все бесполезно! Все напрасно! Ни к чему не ведет...*“ (Ключников, 2012, str. 58) Inna v ničem nenachází smysl, vše se jí zdá zbytečné, nedostatečně prospěšné.

Tuto nespokojenost se životem vyvolává u Inny zejména nepochopení, kterého se jí od její rodiny dostává. Sama si své osamocení uvědomuje: „*Мачеха? Она меня только что не ненавидит; Юля совершенно равнодушна к моему существованию.*“ (Ключников, 2012, str. 29) Svým chováním u své rodiny vzbuzuje nechuť. Narušuje panující představu o tom, jak se má chovat spořádaná dívka. Inna se nezdraví s hosty sedícími na verandě; když pozve na návštěvu hraběte Bronského, nenabídne mu oběd; takovýmito přestupky proti etiketě Inna

pobuřuje své příbuzné: „*Когда ты будешь сколько-нибудь похожа на людей? [...] Когда ты будешь видеть что-нибудь у себя под носом? Когда ты сумеешь принять гостя?*“, ptá se Inny její macecha. (Клюшников, 2012, str. 39)

Inna je ze světa, který ji obklopuje, jakoby vyloučena. Rusanov si všímá její roztržitosti, zádumčivosti: „*[Т]очно она сама стояла в стороне и наблюдала жизнь от нечего делать.*“ (Клюшников, 2012, str. 27) Inna pro své zájmy u nikoho nenachází pochopení, má neustálý pocit nenaplněnosti, bezcílnosti svého konání. Jediné pouto, které Innu k někomu váže, je vztah k jejímu zesnulému otci, který je pro ni inspirující osobou. Jak se čtenář dozvídá později, otec Inny byl příslušníkem předcházející generace ruské inteligence, byl ústřední postavou, okolo které se sdružovali význační intelektuálové 40. let. 19. století. (Клюшников, 2012, str. 254 – 265) Kljušnikov zde tak naznačuje podmíněnost ruské nihilistické inteligence předcházející liberální generací.

Situace Inny se mění, když se po dlouhém odloučení setkává se svým bratrem Leonem a zejména po seznámení s hrabětem Bronským. Při setkání na statku Gorobcových hrabě Bronskij v bouřlivém proslovu kritizuje ruské soudy, společnost, nevzdělanost a jiné společenské nešvary. Rusanov si při Bronského výstupu prohlíží jeho posluchače a všímá si, že zatímco většina z nich je Bronského proslovem zneklidněna, Inna je jím naprosto pohlcena a pozorně mu naslouchá. (Клюшников, 2012, str. 104) Později, i přes Rusanovova varování, podléhá vlivu Bronského. Inna se radikalizuje, začíná přijímat socialistické názory o nebezpečnosti kapitalismu, obhazuje život v komuně (Клюшников, 2012, str. 156) a nakonec uprchne s Leonem a Bronským neznámo kam.

Inna s Bronským a s Leonem cestuje po Evropě, setkává se s revolucionáři a intelektuály. Skupina se po čase vrací na ukrajinský venkov a plánuje zde vyvolat protiruské povstání. Inna roznáší po okolí letáky a při své agitaci zavítá i do místní krčmy. Zdánlivě s místními nachází společnou řeč, nicméně v okamžiku, kdy začne agitovat a mluvit proti caru a Bohu, lid se postaví proti ní a z hospody ji vyhání: „*Все пропало! Они нам не верят! Они ненавидят нас! [...] Какая ошибка! Я всегда была против этих лживых средств! Вот и добились – озлобили народ, и только!*“, říká Inna v následném rozhovoru Bronskému. (Клюшников, 2012, str. 350) Začíná si uvědomovat svou deziluzi a objevují se u ní pochybnosti.

Po nevydařeném pokusu o povstání, které pomůže potlačit i Rusanov, však Inna z Ruska prchá společně s Bronským a Leonem. Odcházejí do Anglie, odkud po čase Inna píše dopis, ve

kterém se ze své deziluze obsáhle vyznává. Ty, které považovala za bojovníky za svobodu, pravdu a dobro, nyní vidí jako pouhé mocichtivé ctižádostivce: „*Нет слов выразить презрения, нет мерки для ненависти, которую почувствовала я к ним. [...] Я устала в этой путанице гадостей, низостей, встречававшихся на каждом шагу. Я шла бодро, пока впереди мелькало что-то неясное, но радужное, переливчатое, как марево наших родных степей; вихрь, охвативший их в последнее время, разогнал мираж; за ним бурлит бессмысленное, вздутое, свирепое море, грозящее всеобщим потопом...*“ (Клюшников, 2012, str. 422 – 424) Přesto však, když za ní Rusanov do Anglie přijíždí, nevrací se s ním zpět do Ruska a odmítá jeho nabídku k sňatku – uvědomuje si, že by mu pouze zkazila život.

Kljušnikov v postavě Inny vytváří typ nadaného, ovšem nespokojeného člověka, který je svázaný pravidly doby, společnosti a rodiny ve které žije, a proti kterým se bouří. Inna touží zlepšit okolní svět, chce se dočkat „*[п]ришествия того времени, когда первые будут последними...*“ (Клюшников, 2012, str. 110) Tento protest Inny, zpočátku bezpředmětný, umně využívá až hrabě Bronskij, který Inně přizvukuje a podporuje jí v jejích nových názorech. Inna se tak tragicky nechává zneužít lidmi, kteří ji v konečném důsledku zničí život. Její touha vystoupit z venkovského světa, který je v románu vykreslen jako svět klidu a míru, touha nalézt smysl života, ji přivede ke zhoubným idejím, které způsobují utrpení nejen ve fikčním světě (rolnické bouře, povstání), ale především jí samotné. Opouští ukrajinský venkov, cestuje po Evropě, ale štěstí nenachází. Inna podléhá dojmu, že věc, za kterou se postaví, pomůže odstranit její životní nespokojenost, avšak toto přesvědčení se ukáže být pouhým preludem.

Jiným typem nihilisty je ovšem hrabě Bronskij. Tento polský šlechtic za svými hesly o pokroku a liberalizaci skrývá zcela pragmatické mocenské cíle. Ve společnosti předstírá určitou roli a svými manipulativními schopnostmi si ji dokáže naklonit: „*Нам не мешают. Я теперь у них божком.*“, říká Bronskij o venkovské společnosti. (Клюшников, 2012, str. 52) Jednou se vyznává ze své lásky k lidu a k obdivu k jeho pracovitosti (Клюшников, 2012, str. 72), jindy zase prostý lid označuje pohrdavě za stádo otroků. (Клюшников, 2012, str. 117) Vetře se do rodiny Gorobcových pod záminkou námluv s Julií, sestrou Inny. Odhadne nenaplněné touhy Inny a svými líbivými prohlášeními se jí pokouší zaujmout. Rusanova, ve kterém vidí ideového oponenta, neváhá inkriminovat a zničit jeho úřednickou kariéru, když jej obviní z revoluční činnosti. Bronskij podněcuje rolnické nepokoje a pak je sám udává gubernátorovi a volá po co nejtvrdějším vojenském zásahu, aby prohloubil rozkol mezi lidem a vládní mocí, přičemž neváhá pro své cíle obětovat života ostatních. Pokouší se vyvolat a později se zapojit do polského povstání proti ruské svrchovanosti. S Leonem organizuje tisk a šíření revolucionářských letáků,

neváhá využívat důvěry Inny, která mu má posloužit jako nástroj pro získání důvěry místních vesničanů.

Nihilismus je tak v románu *Přelud* prezentován v podstatě ve dvou variantách. První z nich je varianta reprezentovaná postavou Inny. Kljušnikov jí přiznává ušlechtilé motivace, snahu zlepšit život sobě i celé společnosti. Radikální prostředí jejího idealismu však pouze zneužívá, Bronskij chce pouze využít její schopnosti srozumitelně komunikovat s prostým lidem tak, aby jej strhla na svou, respektive na Bronského stranu. Inna tedy ve své touze být platná a aktivně měnit své okolí podléhá destruktivním svodům. Až zjištění, že prostý lid ideály radikálů odmítá, že Bronskij neváhá zabíjet vesničany, aby upevnil své postavení, Innu přivádí k prozření a odmítnutí nihilismu. Inna je ve své podstatě tragickou postavou, která se v závěru sice zříká všeho, co jakkoliv souvisí s nihilisty, avšak cítí se již tolik zkažená, že odmítá Rusanovovu nabídku k sňatku.

Druhou variantu reprezentuje postava Bronského. Ten je vychytralým intrikánem s nízkými mocenskými cíli, pro které neváhá manipulovat svým okolím, uchylovat se ke lži, pomluvám, manipulaci a zločinu. Leon, bratr Inny, který má problémy s alkoholem a který v minulosti zavraždil člověka, je obdobně odpuzující postavou.

V boji o Innu se s Bronským střetává hlavní hrdina Rusanov. Protiklad Rusanova a Bronského představuje hlavní konflikt románu. Opozice těchto postav je přitom absolutní. Jak bylo již řečeno, Rusanov vykonává veřejnou službu v úřadě a poté slouží v armádě, Bronskij vyvolává povstání a rozvrací panující řád. Rusanov je upřímný a otevřený, Bronskij pak manipulativní postava s utajenými cíli. Bronskij v rozhovoru s Rusanovem naznačuje, že pro dosažení svých cílů neštítí použít jakýchkoliv prostředků, Rusanov oproti tomu říká: „*Христос не проповедовал резни. Он и плевал не велел дергать, чтобы пиеницы не сгубить.*“ (Клюшников, 2012, str. 119) Rusanov svádí souboj s Bronským i o duši Inny, která postupně podléhá vlivu Bronského. V závěru pak dochází k souboji pistolemi těchto dvou soupeřů. Bronského přitom symbolicky zraní roztržená pistole – pistole, kterou mu daroval jeho otec, který se účastnil polského povstání roku 1831, a který zbraň daroval synovi, aby mu v jeho vlastní vzpouře přinesla štěstí.

Specifickým tématem románu je polské povstání. Kljušnikov v románu nepokrytě spojuje nihilisty s prostředím polského odboje. Reaguje tím na tehdy aktuální téma, které bylo spolu s nihilismem velmi diskutovanou otázkou oné doby. Polští studenti v Petrohradě tvořili celkově třetinu všech místních studentů. (Moser, 1964, str. 56) Vzhledem k tomu, že nihilismus

byl spojován s mladou generací ruské inteligence a zejména se studentstvem, vznikala podezření o provázanosti těchto dvou jevů. Realita ovšem byla spíše taková, že ruská inteligence, s výjimkou dlouholetých odpůrců carského režimu, jako byl například Alexandr Ivanovič Gercen, se postavila na stranu ruské vlády proti Polákům. (Vydra, 2017, str. 218)

Prostředí polského odboje je v románu obestřeno jakýmsi mystickým tajemstvím. Rusanov, který se s Bronským zná z dob univerzitních studií, říká, že Poláci byli „*даже и в университете отдельным кружком.*“ (Ключников, 2012, str. 110) Revoluční činnost Bronského a Leona je v románu odhalována postupně; Bronskij si u řemeslníka objednává tiskárnu, přičemž až později vychází najevo, že jejím účelem má být tisk nelegálních letáků. Obsah šířených letáků je také čtenáři utajen. Bronskij si od jakési neznámé osoby objednává dodávku pušek a dvou set výtisků časopisu Kolokol, žurnálu vydávaného v Londýně ruským emigrantem Gercenem (Ключников, 2012, str. 133), přičemž až později vychází najevo, že mají být použity k ozbrojenému povstání.

Samotný název románu spojuje nihilismus s vlastnostmi jako je pomíjivost či podvodnost. V románu je zdůrazněna zhoubnost nihilismu na líčení fyzického úpadku nihilistů. V závěru se Rusanov setkává s Bronským, Leonem a Innou. U všech třech nihilistů Ključnikov zdůrazňuje jejich proměnu. Leon se stal alkoholikem, pohublého Bronského Rusanov stěží poznává a Innu postihuje srdeční choroba. Román také naznačuje jakousi odrodilost nihilistů. Opouštějí rodnou zemi, konkrétně ukrajinský venkov, tento „ztracený ráj“, jak jej v závěru románu nazývá Inna (Ключников, 2012, str. 458), a odjíždějí do Evropy. Putují po Itálii, pobývají ve Vídni a po nepodařeném povstání přechází do Londýna, který je asociován s centrem ruské politické emigrace. Kosmopolitismus nihilistů je postaven do kontrastu s vlastenectvím Rusanova, poctivého ruského občana, který řádně slouží v úřadě a v průběhu děje vstupuje do armády, aby pomohl potlačit polské povstání. Ključnikov tedy před nihilismem ve svém románu varuje zejména s ohledem na jeho nebezpečnost pro ruský národ a ruskou říši, na jeho zneužitelnost potenciálními nepřáteli Ruska.

3.3. Nikolaj Semjonovič Leskov – Некуда (Není kam; 1864)

Román *Není kam* vydaný roku 1864 je prvním románem Nikolaje Semjonoviče Leskova. Je zároveň prvním z jeho tří antinihilistických románů. Leskov v něm nabízí

komplexní vyličení intelektuálního a ideového kvasu, který v 60. letech 19. století ovládl ruskou veřejnou diskuzi. Je jakýmsi mozaikovým obrazem vykreslujícím osudy celé řady postav, které se v různých situacích dostávají do styku s nihilistickým prostředím a jsou jím nakonec zničeny.

Děj románu se zaměřuje zejména na postavu mladé dívky Lízy Bacharevové žijící se svou rodinou na venkově. Líza je nespokojená se svým životem a se vztahy ve své rodině. Přiklání se k nihilistické inteligenci, odchází do Moskvy a později do Petrohradu, kde žije v nihilistické komunitě. Román se zaměřuje i na postavu doktora Rozanova, který má pochopení pro snahu nastupující generaci mladé inteligence, avšak po bližším seznámení se s jejím prostředím se od ní odklání. Trojici postav, které lze označit v proměnlivém syžetu románu jako ústřední, pak uzavírá švýcarský revolucionář Rainer.

Základním opakujícím se motivem románu je touha postav posunout se, někam jít, něco dokázat. Vždy ale dojdou k poznání, že *není kam* jít. Ústřední postavy jsou sužovány touhami po zlepšení svého života či života celé společnosti. Uchylují se k různým postupům, jak svůj život zlepšit – Rozanov opouští svou ženu a stěhuje se do Moskvy, aby se zde mohl věnovat práci a studiu a dosáhnout úspěchu; Líza odchází z venkova do Moskvy, později se rozejde se svou rodinou a začíná nový život v nihilistické komunitě; Rainer se upíná k revolučním činům a účastní se polského povstání. Tyto radikální změny je však nikdy ke kýženému výsledku nepřiblíží, naopak, jejich problémy a deziluzi nadále prohlubují. Ústřední trojice postav zosobňuje velké naděje generace dospívající v uvolněnější poreformní atmosféře za vlády Alexandra II. Této generaci je ve srovnání s generací minulou umožněno jednat, konat, měnit své okolí. Leskov však svým románem upozorňuje na to, že toto přesvědčení je i v této svobodnější době do značné míry iluzorní. Na energické, aktivní jedince totiž podle Leskova čeká řada nástrah zejména v podobě nihilistických intelektuálů, kteří tyto kvalitní osobnosti zneužijí pro své cíle. Tento svůj názor Leskov představuje v jedné z úvahových kapitol, ve které se z pozice autora věnuje době, v níž se děj románu odehrává: „(Н)ебольшая горсть, людей, довременно растленных, проснулась, задумалась и зашаталась в своем гражданском малолетстве. (...) Зная всю тлень и грязь прошлого, она верила, что проклятие лежит над всякой неподвижностью, и собирала под свое знамя всех, говоривших о необходимости очиститься, омыться и двигаться вперед. (...) На великое несчастье этих людей, у них не было вовремя силы отречься от пристававших к ним шутов.“ (Лесков, 1956, str. 136) Je zřejmé, že Leskov je schopen rozlišovat mezi negativními a pozitivními plody, které vytváří nastupující generace. Varuje však před těmi, kteří se snaží vzepjetí druhých zneužít.

Kritika románu míří proti akceptování revoluce jakožto přijatelného nástroje přeměny společenského řádu. Revoluce je v románu představována jako jakýsi přelud, který je nerealizovatelný, případně by jeho uskutečnění k ničemu pozitivnímu nevedlo. Jeden z členů tajného spolku polských separatistů hovoří o nutnosti revoluce: „*Залить кровью Россию, перерезать все, что к штанам карман пришито. Ну, пятьсот тысяч, ну, миллион, ну пять миллионов.*“, Rozanov však oponuje, když říká, že taková revoluce je v Rusku nemožná: „*(Н)арод не захочет ее.*“ (Лесков, 1956, str. 301 – 302) Revoluce je tak v románu líčena jako nástroj fanatiků, kteří ji chtějí využít pro své cíle navzdory tomu, že lid takovou revoluci odmítá. Zároveň je v románu vyjádřeno přesvědčení o svébytnosti ruské cesty, kterou nikdo nemůže změnit. Doktor Rozanov zlehčuje představy svého přítele o životě v Moskvě a tom, jak je jednoduché dosáhnout změn: „*Россия идет своей дорогой, и никому не свернуть ее.*“ (Лесков, 1956, str. 446)

Román pracuje s určitým determinizmem, jakákoliv změna, alespoň změna podle nihilistů, není možná a nikam nevede. Postavy cestují, přesouvají se do jiných míst, odchází z univerzity na venkov, z venkova do gubernského města, z něj do Moskvy a poté do Petrohradu. Ani při jednom z těchto přesunů však nenaleznou naplnění svých tužeb.

V postavě Lízy se tento motiv uplatňuje pravděpodobně nejsilněji. Líza se s moderními nihilistickými idejemi seznamuje při studiu v penzionátu. Po návratu domů pobývá Líza se svými sestrami v domě rodičů. Život zde ji ale nenaplnuje. Ještě při studiu v penzionátu Líza nabývá přesvědčení, že rodinný život má být prostý jakéhokoliv despotismu, že manželství je přežitek a žena je v něm podřízena muži. Tyto její názory jsou však nahlíženy v tradičním venkovském a rodinném prostředí s nelibostí. Líza se potýká zejména s tlakem své matky, která ji opakovaně dává najevo své pohrdání penzionáty a moderními idejemi. Snaha Lízy po aktivitě nedochází na venkově naplnění, stejně tak je však Líza nešťastná i po přestěhování rodiny do gubernského města. Věnuje se četbě tehdejších žurnálů a odborné literatuře a odcizuje se své rodině i svým blízkým. Její jednání nese znaky rozmarnosti, ale i upřímné vzpoury proti pravidlům, které podle jejího soudu ničí její svobodu. Líza se neustále snaží naplnit své sny o samostatnosti a přitom se čím dál víc odcizuje svému okolí. Po přestěhování se do Moskvy se Líza ve svých názorech dále radikalizuje. Když se Líza rozhodne odejít žít do petrohradské komuny, kterou vede nihilista Bělojarcev, dochází již k naprostému rozchodu s rodinou.

Лесков představuje Lízu jako velice zásadovou, až fanatickou osobnost. Oddává se určitým idejím a cokoliv se těmto idejím přičí, Líza zavrhuje. I Rainera, do kterého se zamiluje, od sebe Líza odhání, když tento kritizuje nemravnosti spojené s životem v Bělojarcevo

komuně a zkaženost těch, kteří moderních ideálů využívají ke svému prospěchu. Líza doktoru Rozanovovi nabízí veškeré své peníze, aby ten mohl realizovat svůj sen, odjet do Moskvy a věnovat se lékařské vědě. Konečně si i Líza časem uvědomuje, že Bělojarcev výhody společného života v komuně zneužívá ke svým mocenským a sobeckým cílům, a komunu dobrovolně opouští.

Lízina názorová neústupnost ji nutí neustále utíkat. Není schopná shodnout se s nikým na jakémkoliv kompromisu. Veškeré její touhy po seberealizaci a prospěšné práci končí nezdarem; Líza neustále hovoří o nutnosti pracovat, avšak její plány končí vždy neúspěchem. Život v komuně je pro ni zklamáním, neboť svádí jedince ke zneužívání ostatních; snaha založit dílnu, kde by zaměstnávala chudé dívky, ztroskotává na prosté skutečnosti – Líza nemá dostatek prostředků pro její založení.

Doktor Rozanov se podobně jako Líza pokouší proměnit svůj život. Snaží se vymanit z neuspokojivého rodinného života a pokouší se dosáhnout kariéry či vědeckého úspěchu v Moskvě. Při té příležitosti se sbližuje s nihilistickým prostředím. Shledává jej ale neživotaschopným a odrazujícím. Stejný cit pro spravedlnost, který mu znemožňuje přihlížet korupci bující v gubernském městě, jej odrazuje od intrikánského nihilistického prostředí. Jeho pohled na ruský lid vylučuje možnost budoucí revoluce. Seznamuje se se skupinou polských nacionalistů, avšak ani k nim si nenajde trvalou cestu – jejich navrhovanou podobu revoluce vnímá jako aristokratickou, nikoliv demokratickou. Rozchází se i s Lízou, když před ní vyjadřuje své obavy z toho, jak k Líze a k ostatním nihilistům přimkl Pomada, mladý muž zamilovaný do Lízy: „(В) том, что он потерял голову – виноваты вы.“ (Лесков, 1956, str. 473) Rozanovovy obavy se naplňují, když Pomada, rozpomenuv si na svůj polský původ, odchází do Polska, kde se přidává ke vzbuřencům a kde je zabit vládními vojsky.

Rozanovovi znemožňuje přimknout se k nihilistickým idejím jeho rozvážnost a zdrženlivost. Nenachází smysl života na venkově, ve městě, ani v Moskvě či v Petrohradě. Nenachází společnou řeč s maloměstskou elitou, s nihilisty, se studenty, s liberály, ani s polskými nacionalisty. Žádný ideový koncept pro něj není vhodný, žádná teorie mu nevyhovuje. Dochází jen k jedné prosté zásadě: „(Н)адо трудиться, снискивать себе добрую репутацию, вот что надо делать. Никакими форсированными маршами тут идти некуда.“ (Лесков, 1956, str. 446) Pouze tvrdou prací a odmítnutím falešných vizí v podobě jednoduchých řešení je možné dobrat se lepšího života.

Leskovův doktor Rozanov tak, ačkoliv se s nihilistickým prostředím dostává opakovaně do kontaktu, nihilistou není. Nelze jej omezit na pouhého reprezentanta určitého ideového proudu. Naopak, v postavě doktora Rozanova je vystiženo to, čím ruská společnost podle Leskova v 60. letech 19. století procházela – hledáním a doufáním v lepší budoucnost.

Ačkoliv *Není kam* je románem antinihilistickým, nabízí i sympatický pohled na nihilisty a revolucionáře, jmenovitě na revolucionáře švýcarského původu Rainera. Rainer nejprve navštěvuje Londýn a Paříž, kde se seznamuje s revolucionáři a s tehdejší literaturou. Hodlá se zapojit do společenských změn a přitahuje jej socialismus. Do Ruska se vydává, neboť se domnívá, že zde je naděje na úspěšné uskutečnění revoluce největší. Vychází přitom však ze zidealizovaných představ o Rusku, které mu v dětství vštěpovala jeho matka, která sama byla ruského původu: „*И тут-то ему вспомнились опозтизированные рассказы о русской общине, о прирожденных наклонностях русского народа к социализму; (...) в России каждую минуту могла вспыхнуть революция в пользу дела, которое Райнер считал законнейшим из всех дел человеческих.*“ (Leskov, 1956, str. 287) Leskov v postavě Rainera naznačuje, že potenciální revoluce přichází do Ruska ze Západu a ti, kdo ji přinášejí, mají o Rusku pomýlené představy. Realistický, zdrženlivý postoj k revoluci v románu vyjadřuje zejména doktor Rozanov, revoluce podle něj v Rusku nemůže uspět a důvěra v ni vychází z nepochopení ruského lidu. Společnost není na změny podle Rainerových představ připravena. Revoluční ideály nejsou pro ruskou společnost vhodné, proto Leskovův Rainer pochází z ciziny – nepoužitelnost revolučních idejí v Rusku je dána jejich cizostí.

Leskov ovšem zároveň představuje Rainera jako zásadového a mravního člověka. Je kritikem amorálností odehrávajících se v petrohradské komunitě, a ačkoliv se z počátku podílí na budování komuny, svou účast na projektu ukončuje, když si uvědomuje, že Bělojarceva komuna je pouhou parodií socialistických ideálů. Je mu odporná neúcta, s jakou se nihilisté vyjadřují o ženách, manželství a mateřské lásce. V Rusku se mu nedaří nalézt nikoho, kdo by se mohl podílet na revoluční činnosti, a proto dobrovolně odchází bojovat za polské vzbouřence, kde obětuje svůj život při pokusu o záchranu přítele. Rainer je tak postaven do kontrastu s ruskými představiteli nihilismu, čímž je zdůrazněna jejich zkaženost a amorálnost. Kontrast mezi ruskými nihilisty a Rainerem je zdůrazněn i obsírným popisem historie Rainerova rodu. Jeho dědeček i jeho otec byli přesvědčenými demokraty, kteří neváhali obětovat své zájmy i životy za své ideály. O jakýchkoliv potenciálních kořenech ruského nihilismu přitom román mlčí. I tímto způsobem je zde zdůrazněna jakási nahodilost, pomíjivost a neautentičnost ruského nihilismu.

Prostředí nihilistické intelligence román líčí velmi negativně. Je úzce spojováno s polskými snahami o nezávislost, zejména v kapitole *Свои люди*, v níž je vylíčeno tajné setkání polských konspirátorů. Leskov svým líčením navozuje dojem tajuplnosti a děsivosti. Schůze je uspořádána v jakémsi temném domě plném křivolakých chodeb a schodišť, kde se rozléhá ozvěna kroků. Setkávají se zde polští i ruští revolucionáři, fanatici, kteří jsou ochotni prosazovat své ideje bez ohledu na cokoliv: „*У нас свое право. Наша правда по закону свята. [...] На наше место вырастет новое поколение: мы удобрим ему почву, мы польем ее кровью.*“ (Лесков, 1956, str. 305, 311) Schůze pak končí za alkoholického opojení a za zpěvu písní. Po schůzi také vychází najevo, že hostitelé, Poláci, se vydávali před svými ruskými hosty za někoho jiného, a že jsou příslušníci jakéhosi „řádu“. Nakonec rozebírají, jakým způsobem využít ruské nihilisty pro své cíle. Za pozornost stojí, že ani polským konspirátorům se ruští nihilisté příliš nezamlouvají: „*С ними ничего нельзя сделать.*“ (Лесков, 1956, str. 314) Leskov zde tedy staví ruské nihilisty do pozice nevědomých nástrojů polských separatistů, kteří je hodlají využít pro vyvolávání společenských nepokojů.

Kriticky je vylíčen i život v petrohradské komuně. Její hlavní strůjce, nihilista Bělojarcev, se inspiruje u Rainera, který ve svém petrohradském bytě nezištně hostí několik svých známých a studentů. Tato *гражданская семья* Bělojarcevu imponuje a vytváří tak obdobnou komunu pod svým vedením. Bělojarcevu komunu však utváří lidé nespolehliví, v románu označení dokonce za parazity: „*[Ж]или непонятным образом, паразитами на счет имущих. [...] Неимущий считал себя вправе пожить за счет имущего.*“ (Лесков, 1956, str. 544) Bělojarcev sám komunu pouze zneužívá, nehospodárně nakládá se svěřenými prostředky, porušuje zásady společného života a stává se jakýmsi samozvaným vůdcem komuny žijícím na úkor druhých. Líza, která se proti praktikám Bělojarceva postaví, nakonec z komuny odchází.

Leskovův román není románem tak ostře antinihilistickým, jako například Dostojevského *Běsi*. Leskov svým ústředním postavám, které se zapletou s nihilismem, přiznává ušlechtilé motivace. Tyto kladně motivované postavy se však střetávají s nihilisty, kteří své ideje využívají toliko ke svým nízkým, mocenským či soukromým cílům. Ústřední trojice je tak vystavena nutnému zklamání z nihilistického prostředí.

Není kam je velmi plastickým vylíčením společenského kvasu odehrávajícího se v Rusku 60. let 19. století. Široký záběr románu umožňuje Leskovovi dokazovat svou tezi o zhoubnosti a pomíjivosti nihilismu. Různorodé osobnosti se v různorodých prostředích více či méně sbližují s nihilistickým prostředím, avšak toto je vždy nutně zklame, zradí či v nejhorším

případě zahubí. Přesuny postav z venkova do Moskvy a poté do Petrohradu, účast v polském povstání, cestování Rainera po Evropě, který nikde nenachází to, co hledá – tím vším Leskov naznačuje, že nihilismus, potažmo revoluce, jsou neživotaschopné koncepty, které nejsou nikde realizovatelné.

V závěru románu se setkávají některé postavy a čtenář se seznamuje i s osudy těch, které byly z hlediska děje okrajové, stály mimo nihilistické prostředí a žily si své životy nezávisle na „módních“ ideových proudech. Leskov se zde pokouší dokázat, že ti, kteří se nenechali strhnout nihilismem, žijí stále stejným pokojným životem, oproti Líze, Rainerovi či Pomadovi, kteří své životy položili za jakousi pomíjivou ideu. Jakékoliv pokusy o změny tak byly zbytečné.

3.4. Fjodor Michajlovič Dostojevskij – *Běsi* (1871 – 1872)

Román *Běsi* napsal Fjodor Michajlovič Dostojevskij s cílem vyjádřit se k tehdejší společenské polemice a k narůstajícím společenským jevům, které považoval za negativní – růst radikalismu spojený s terorismem a zločinem.

V románu *Běsi* vypravěč detailně seznamuje čtenáře s prostředím gubernského města a s některými jeho obyvateli, zejména se Stěpanem Trofimovičem Verchovenským, stárnoucím intelektuálem a liberálem, který měl v minulosti pro své názory jakési problémy s oficiálními místy. Jeho syn, Petr Stěpanovič, přijíždí do města po pobytu v zahraničí, a pokouší se zapojit do svého revolučního kroužku Nikolaje Vsevolodoviče Stavrogina, syna bohaté statkářky. V průběhu děje se ve městě odehraje několik skandálů a zločinů, které jsou spojeny s činností kroužku Petra Stěpanoviče. V závěru románu se Petr Stěpanovič odhodlá se svými druhy zavraždit bývalého studenta Šatova, který plánuje zpřetrhat veškeré vazby s nihilisty.

Dostojevskij v románu představuje řadu různorodých postav a je zde prezentováno široké spektrum názorů spojených s nihilismem. Autor čtenáři líčí jakési symptomy nemoci, kterou ruská společnost trpí. Rusko je nemocné, avšak nemoci se zbavuje – opouští ji ho všemožní démoni, běsi. Nejsou to přitom jen nihilisté, ale i liberální reformisté a intelektuálové 40. let 19. století či byrokraté.

Při pokusu rekonstruovat hodnotový rámec fikčního světa románu, o jehož zničení se nihilismus pokouší, vychází najevo, že je to téměř nemožné. Hodnoty všech postav

v autoritativních pozicích jsou více či méně relativizovány. Dostojevskij je ke staré liberální inteligenci nesmlouvavý; Stěpan Trofimovič není schopen pustit se do žádné činnosti (Dostojevskij, 1957, str. 22), je pouze patřičně hrdý na svou minulost politicky nepohodlného intelektuála. Liberální hodnoty hlášané tímto stárnoucím docentem respektovaným celým městem jsou naprosto relativizovány jeho bojácností před autoritami, vztahem k synovi, kterého se fakticky zřekl a přenechal jej k výchově příbuzným, a skutečností, že v minulosti prodal svého nevolníka Fed'ku do armády, aby mohl splatit svůj karetní dluh. Postavy gubernátora von Lembkeho či spisovatele Karmazinova, zastánců liberálních idejí, jsou také satirizovány. Karmazinov se již po dlouhých pobytech v zahraničí necítí být Rusem a hodlá se natrvalo přestěhovat do Evropy. Předvídá možné rolnické povstání, obává se lidového hněvu a nepokrytě se táže Petra Stěpanoviče, kdy má prodat svůj statek a odstěhovat se do zahraničí, aby se vyhnul možnému nebezpečí. (Dostojevskij, 1957, str. 390)

Dostojevskij v románu tematizuje otázku vztahu staré a nové generace ruské inteligence. Nestaví je však do protikladu jako nesmiřitelné oponenty, ale naopak mezi ně klade spojnicí. Stěpan Trofimovič, příslušník staré liberální inteligence, otec nihilisty Petra Stěpanoviče a vychovatel Nikolaje Vsevolodoviče Stavrogina, si tak pročítá Černyševského román *Co dělat?*, přičemž v románu poznává ideje své generace. Tvrdí, že Černyševského „*основная идея верна*“, ale zároveň je zděšen její deformací: „*Та же наша идея, именно наша. [...] Но, боже, как все это выражено, искажено, исковеркано! [...] К таким ли выводам мы устремлялись? Кто может узнать тут первоначальную мысль?*“ (Dostojevskij, 1957, str. 320) Je to i umírající Stěpan Trofimovič, kdo si tuto mezigenerační souvislost uvědomuje: „*Эти бесы, [...], это все язвы, все миазмы, вся нечистота, все бесы и бесенята, накопившиеся в великом и милом нашем больном, в нашей России. [...] Это мы, мы и те, и Петруша [...] и я, может быть, первый, во главе.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 681) Přes zdánlivě nepřeklenutelný příkop mezi generacemi přeci jakoby opravdu existovala souvislost, jakoby mezi nimi nebyl jenom nesmiřitelný spor, ale i nezpochybnitelná podmíněnost nové generace tou starou.

Dostojevskij v románu představuje nihilisty jako zločince a rozvratníky. Mezi členy spolku Petra Stěpanoviče jsou drobní úředníci, vysloužilí vojáci, samozvaní intelektuálové, studenti i obyčejní zločinci. Cílem spolku Petra Stěpanoviče je podkopávat základy společnosti, rozkládat společnost a mravní principy a „*и расшатавшееся таким образом общество, болезненное и раскисшее, циничское и неверующее, но с бесконечною жаждой какой-нибудь руководящей мысли и самосохранения – вдруг взять в свои руки [...]*“, jak shrnuje

Ljamšin, jeden z nihilistů, při svém zatčení v závěru děje. (Dostojevskij, 1957, str. 696) Důsledkem činnosti spolku jsou všemožné skandály, vzpoury dělníků, krádeže, znesvěcení chrámů a vraždy.

Spolek se zaměřuje výhradně na destrukci. Téměř nikdo z členů spolku nemá představu o budoucím společenském uspořádání. Jediný nihilista Šigaljev nabízí jakousi verzi budoucího společenského uspořádání, když navrhuje jako cestu k osvobození člověka zotročení devíti desetin lidstva a svrchovanou vládu zbylé desetiny. (Dostojevskij, 1957, str. 422 – 423) Spiklenci nejsou schopni najít společnou řeč, neustále se mezi sebou přou o banality, například zda je v pořádku slavit něčí jmeniny, nebo zda se jedná o zastaralý předsudek. (Dostojevskij, 1957, str. 412 – 413) Scéna utajené schůzky spiklenců nabývá až komického rozměru, když se tito nejsou schopni dohodnout ani na tom, zda má jejich setkání charakter oficiální schůze, „или просто мы собрание обыкновенных смертных, пришедших в гости?“ (Dostojevskij, 1957, str. 417) Celý spolek má pro Petra Stěpanoviče pouze instrumentální roli: „Все это материал, который надо организовать, да и убираться.“ (Dostojevskij, 1957, str. 403) Právě pro svou zdánlivou neschopnost a manipulovatelnost jsou pro Petra Stěpanoviče užiteční. Vyvolává mezi členy svého spolku dojem, že takových „buněk“ jsou po Rusku tisíce a v jejich čele stojí tajný ústřední výbor; jedná se však pouze o jeho mystifikaci, jejímž cílem je dosáhnout neomezené moci nad členy svého spolku.

Motivace Petra Stěpanoviče jsou čistě destruktivní. Je zdatným manipulátorem a rozlišit, kdy hovoří pravdu a kdy lže, je téměř nemožné. Díky své výmluvnosti je však schopen vetřít se do přízně mocných. Během několika dní pobytu ve městě se spřátelí s rodinou gubernátora, fakticky převezme zodpovědnost za uspořádání literárního večírku a plesu manželky gubernátora, spřátelí se s významným liberálním spisovatelem Karmazinovem, který má na ples přednést svou báseň. Celá slavnost pak končí naprostým fiaskem a skandálem, kdy je na ples vpuštěna lůza, která se chová nevhodně, opíjí se a slavnost zničí. Petr Stěpanovič manipuluje Stavroginem, ostatními spiklenci i Šatovem; dotlačí jej k tomu, aby před nihilisty zpochybnil svou loajalitu ke spolku, a tím jim poskytne motivaci pro Šatovovu vraždu. Je zodpovědný za vyvolání dělnických nepokojů, vraždu Stavroginovy manželky a jejího bratra a vlastnoručně pak zabíjí bývalého člena spolku Šatova. Dostojevskij však nikde ani nenaznačuje, jaký je Petrův ideový cíl, čeho chce dosáhnout. „Верховенский энтузиаст.“, říká o něm Stavrogin, (Dostojevskij, 1957, str. 258) avšak čeho se jeho nadšení týká, není nikdy odhaleno. Chce na svou stranu strhnout Stavrogina, charismatického šlechtice, aby mu pomohl uchvátit moc. Co ale s mocí? Na to Petr Stěpanovič nemá odpověď: „Я мошенник, а не социалист.“

[...] [H]овая сила идет. А ее-то и надо, по ней-то и плачут. Ну что в социализме: старые силы разрушил, а новых не внес.“ (Dostojevskij, 1957, str. 440 – 441) Petr Stěpanovič nevěří, že lidé požadují ideály; stačí jim vůdce zosobňující sílu, který jim v dobách všeobecného rozkladu a chaosu poskytne jistotu.

V románu jsou hodnoty všech postav relativizovány. Petr Stěpanovič, vůdce nihilistického kroužku, je pouhým technologem moci, který vlastně žádnou hodnotovou revoluci nepřináší a ani se o ni nepokouší. Jeho jediným cílem je zbořit panující řád. Kroužek nihilistů je tvořen výhradně nízkými charaktery, jejichž jediným cílem je rozbít existující pořádek a získat moc pro sebe. I Šatov, který se s nihilisty ideově rozchází a věří v nezbytnost náboženství a Boha pro správný vývoj národa, je vratký ve svých přesvědčeních, když v rozhovoru se Stavroginem mimoděk přiznává, že si není jist svou vírou v Boha: „*Я верую в Россию, я верую в православие... Я верую в тело Христово... Я верую, что новое пришествие⁵ совершится в России... Я верую...*“ – *залепетал в исступлении Шатов. „А в бога? В бога?“ „Я... я буду веровать в бога.“*“ (Dostojevskij, 1957, str. 268)

Nikolaj Vsevolodovič Stavrogin přesvědčuje Šatova o existenci Boha a nutnosti lásky k vlasti ve stejné době, jako Kirillova přesvědčuje o ateismu a absolutní svobodě člověka. Stavrogin je zdánlivě indiferentní k hranici mezi dobrem a zlem. V mládí vedl bouřlivý a skandální život, jakoby testoval, zda v něm činy vrcholně odpudivé i velice ušlechtilé vyvolají nějaké duševní pohnutí. Jeho vztah k Marii Lebjadkinové, chromé a šílené dívce, který mu komplikuje jeho osobní postavení, osciluje na pomezí upřímného zájmu o její osobní blaho a nezájmu o to, zda bude či nebude zavražděna. Nejprve odmítne nabídku uprchlého zločince Fed'ky zabít za peníze Marii Lebjadkinovou, ale při druhém setkání po něm se smíchem hodí peníze. (Dostojevskij, 1957, str. 297) Přesvědčuje Šatova o nutnosti víry v Boha a zároveň ve stejnou dobu vnukává Kirillovovi ateistické myšlenky o absolutní svobodě a neomezené vůli člověka. Petr Stěpanovič se pokouší Stavrogina získat pro své politické cíle jako charismatického vůdce, který bude schopen stanout v čele plánované revoluce, nicméně ten o podobnou roli nejeví skutečný zájem, stejně jako nejeví faktický zájem o činnost revolučního kroužku samotného. „*Почему это мне все навязывают какое-то знамя?*“ , ptá se Stavrogin, proč v Petru Stěpanovičovi, Kirillovovi i Šatovovi vyvolává nadšení a touhu získat jej na svou stranu. (Dostojevskij, 1957, str. 269)

⁵ Psaní velkých písmen se řídí originálním textem.

Avšak Stavroginova absence jakýchkoliv hodnot je pouze zdánlivá. Když mu Šatov vyčítá, že si z něj tropil žerty svým přesvědčováním o nutnosti víry v Boha, Stavrogin odpovídá: „*He шутил же я с вами и тогда; убеждая вас, я, может, еще больше хлопотал о себе, чем о вас.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 263) Stavrogin zde naznačuje svou upřímnou touhu věřit v Boha, svou touhu stát se „dobrým“ člověkem a zavrhnout svůj zhýralý život. Když mu Petr Stěpanovič oznamuje, že Marie Lebjadkinová byla i se svým bratrem zavražděna a že se nemusí obávat jakéhokoli spojení se svou osobou a jakýchkoliv následků, přesto pociťuje jakousi morální vinu za její smrt: „*Я не убивал и был против, но я знал, что они будут убиты, и не остановил убийц.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 555) V závěru pak Nikolaj Vsevolodovič spáchá sebevraždu, přičemž vypravěč konstatuje, že „*Наши медики по вскрытию трупа совершенно и настойчиво отвергли помешательство.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 703) Stavrogin byl plně při smyslech, nebyl duševně nemocen a jeho rozumové schopnosti nebyly narušeny. Avšak jeho neschopnost rozlišovat mezi dobrem a zlem, a zejména skutečnost, že ho tato neschopnost trýznila, byla pro jeho duši již neúnosná a dovedla ho k sebevraždě.

Toto napětí mezi ideovou horlivostí postav a současně jejich jakousi vnitřní ideovou nejednoznačností je typický znak Dostojevského tvorby. Upozorňuje na něj Michail Bachtin ve své studii *Dostojevskij umělec* a označuje jej jako „polyfonii“, vícehlas. Postavy u Dostojevského často velmi intenzivně zastávají určité názory, které hájí proti názorům jiných postav, často radikálně odlišným. Dostojevskij přitom nechává demokraticky zaznít všechny hlasy svých postav, nechá je v románu vystoupit a odhalit své stanovisko. Zároveň však postavy vedou dialogy nejen mezi sebou navzájem, ale i samy se sebou. Dostojevského postavy jsou často jaksi nehotové, nerozhodnuté, procházejí bouřlivým myšlenkovým vývojem, jehož častými projevy jsou i vypjatá emocionalita a rozmáchlá gesta a činy. (Bachtin, 1971, str. 82)

Nehotoví hrdinové Dostojevského bývají pohlceni nějakou ideou. Procházejí bouřlivým vývojem, svou ideu zpochybňují, zavrhují, vracejí se k ní a přepracovávají ji. Bachtin takový typ postavy označuje pojmem „člověk myšlenky“. (Bachtin, 1971, str. 115 – 116) Dostojevského zajímá, co s jeho postavami dělá určitá myšlenka.

V tomto ohledu je velmi zajímavou postavou románu *Běsi* nihilista Alexej Nilyč Kirillov. Tento stavební inženýr se v průběhu děje románu neustále zabývá otázkou sebevraždy. Nejprve je o něm sděleno, že započal se studiem fenoménu sebevraždy a zkoumá příčinu jejich narůstajícího počtu v ruské společnosti. (Dostojevskij, 1957, str. 101) Později Kirillov v rozhovoru s vypravěčem odhaluje podrobnosti. Zajímají jej příčiny, které lidem brání

v sebevraždě. Kirillov zmiňuje dvě – strach z bolesti a strach z onoho světa. Proč však Kirillov tolik přemýšlí o sebevraždě? Je posedlý hledáním absolutní svobody: „*Вся свобода будет тогда, когда будет все равно, жить или не жить. Вот всему цель.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 123) Kirillov Boha na jednu stranu popírá, na druhou stranu jeho existenci připouští, když jej definuje jako bolest způsobenou strachem ze smrti. Pokud člověk tento strach překoná, sám se stane Bohem. Dojde tak k přeměně všeho – lidstva, světa, myšlení i citů: „*Если бог есть, то вся воля его, и из воли его я не могу. Если нет, то вся воля моя, и я обязан заявить своеволие.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 641) Tuto neomezenou vůli a svobodu je nutné projevit tím nejpodstatnějším, nejodvážnějším způsobem, kterým je sebevražda – když se člověk odváží zabít sám sebe, bez důvodu, pouze na základě své vůle a dobrovolného rozhodnutí, bude úplně svobodný. „*Я обязанaverie заявить.*“, vysvětluje Kirillov. (Dostojevskij, 1957, str. 642)

Je zřejmé, že Kirillov je ateista a zastánce absolutní svobody člověka. Svoboda pro něj není schopnost člověka nechat se vést mravním hlasem odlišujícím dobré od zlého, ale možnost činit vše. Odmítá křesťanskou koncepci Boha a zpochybňuje vůbec jeho existenci. Zároveň však Bohu přiznává jinou roli a, v souladu s materialistickými filosofi, vnímá Boha jako myšlenkový konstrukt lidstva, který má člověka domněle chránit a poskytovat případnou útěchu. Pro překonání tohoto konstrukt, tohoto strachu, a pro dosažení absolutní svobody, se Kirillov rozhoduje vzít si svůj život: „*Бог необходим, а потому должен быть.. [...] Но я знаю, что его нет и не может быть.. [...] Неужели ты не понимаешь, что человеку с такими двумя мыслями нельзя оставаться в живых?*“ (Dostojevskij, 1957, str. 640) Kirillov chce překročit tuto hranici, aby lidstvu dokázal, že Bůh není. Chce svým krokem přesvědčit ostatní, že neomezená svoboda a neomezená vůle člověka je možná: „*Это я убью себя сам непременно, чтобы начать и доказать. Я еще только бог по неволе и я несчастен, ибо обязан заявить своеволие.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 643)

Je přitom paradoxní, že Kirillov se na několika místech zmiňuje o své lásce k životu, s citem pečuje o cizí dítě a brání čest Marie Timofejevny Lebjadkinové, chromé slabomyslné ženy, kterou zneužívá Stavrogin. Je ve své podstatě ušlechtilým člověkem.

V průběhu děje románu se rozhodne Petr Stěpanovič se svými druhy zavraždit Šatova. Zároveň hodlají využít toho, že se Kirillov hodlá zabít – Petr jej požádá, aby v dopise na rozloučenou přijal zodpovědnost za Šatovovu smrt. V okamžiku, kdy Petr Stěpanovič přichází za Kirillovem, aby dodržel svůj slib, Kirillov náhle váhá. Odchází do pokoje s revolverem v ruce, ale výstřel se neozývá. Celá vznešená idea Kirillova se hroutí a scéna sebevraždy nabývá jakýsi tragikomický odstín – když jde Petr Stěpanovič zjistit, co se v pokoji děje, zjeví se mu

Kirillovova tvář znetvořená zuřivostí. (Dostojevskij, 1957, str. 647) Při druhém nahlédnutí do pokoje zjistí Petr Stěpanovič, že se Kirillov schovává za skříní, a Petra Stěpanoviče třikrát kousne do prstu. Až po útěku Petra Stěpanoviče se Kirillov zastřelí.

Kirillov je v románu charakterizován jako osoba nesmírně silné vůle. Je zastáncem absolutní svobody člověka s naprosto autonomní vůlí. Svým přesvědčením o neexistenci Boha a nutnosti spáchat sebevraždu zásadně narušuje hodnotový systém fikčního světa. Jeho myšlenkové vývody jsou však rozporuplné; Kirillov je ve skutečnosti velmi nejistým člověkem a opakovaně své vlastní hodnotové přesvědčení zpochybňuje. V jednu chvíli je Kirillov přesvědčen o tom, že štěstí každého člověka je pouze otázkou uvědomění si toho, že je člověk šťastný: „*Всем тем хорошо, кто знает, что все хорошо. Если б они знали, что им хорошо, то им было бы хорошо.*“ a sám říká, že je šťastný. (Dostojevskij, 1957, str. 252) Jindy se Kirillov vyznává z toho, že je nešťastný, neboť jemu připadlo jako prvnímu projevít sebevraždou svou neomezenou svobodu a vůli. (Dostojevskij, 1957, str. 643) Zabíjí se proto, aby dokázal, že Bůh není, ale zároveň i proto, že bez Boha nemůže žít; před sebevraždou zapaluje lampičku pod ikonou Spasitele. (Dostojevskij, 1957, str. 642) Důvodem jeho sebevraždy je osobní hluboké přesvědčení o její nutnosti, ovšem v důsledku svolí k tomu, aby byla zneužita pro nízké zločinné cíle Petra Stěpanoviče. Nakonec i samotná Kirillovova sebevražda je nepovedenou karikaturou ve srovnání s tím, jaký význam jí přikládal.

Neméně zajímavá je také skutečnost, že Kirillov na svou myšlenku nepřišel sám. V rozhovoru říká Šatov Stavroginovi: „*[B] то же самое время [...] вы отправили сердце этого несчастного, этого маньяка, Кириллова, ядом... Вы утверждали в нем ложь и клевету и довели разум его до исступления.*“ (Dostojevskij, 1957, str. 263) Stavrogin pomocí své přesvědčivosti přivedl Kirillova na myšlenku sebevraždy jakožto projevu absolutní svobody. Kirillov, zastánce absolutní svobody a neomezené vůle, si tak vzal svůj život kvůli myšlence, která mu byla vštípena někým jiným.

Dostojevskij do Kirillova vložil typické nihilistické ideje ateismu a vypjatého individualismu, přičemž je nechal na Kirillovovu osobnost působit. Jeho přesvědčení ho přivádí k neúnosnému konfliktu, který se odehrává v jeho duši. Kirillova tyto myšlenky pohlcují, zároveň s nimi však do značné míry bojuje. V rozhovorech s jinými postavami se Kirillovova idea odhaluje, je možné sledovat její proměnu i s ní související stavy Kirillovovy duševní podrážděnosti – náhlé změny nálad a výbušnou emocionalitu.

Nihilismus je pro Dostojevského čirým zlem, rozvracečským nástrojem, který zásadním způsobem ohrožuje stabilitu ruské společnosti. Chaos, všeobecná ztráta hodnot a stírání hranice mezi dobrem a zlem a pravdou a lží jsou jedinými produkty nihilismu. Nutno podotknout, že Dostojevskij je velice kritický i k tomu, co tento rozvrat umožnilo a co ruskou společnost oslabilo v minulosti, tedy k západnictví a liberalismu, ale i k ruské byrokracii a ruským Němcům, jako je gubernátor von Lembke, ve vedoucích funkcích. Pro Dostojevského jsou všechny tyto jednotlivé jevy tím, co způsobilo odtržení Ruska od jeho národních, kulturních a náboženských tradic. Takto oslabenou ruskou společnost je pak malá skupina nihilistů schopna naprosto rozložit během několika málo dní.

Největší síla románu však spočívá v jedné z nejpoutavějších studií destruktivního působení nihilistické ideje na konkrétní duši, duši Kirillova, člověka naprosto pohlčeného ideou, která jej dovádí k záhubě. Podobně hluboký vhled do lidské duše Dostojevskij nabízí i v případě postav Šatova a zejména Stavrogina. Kirillov, mučený touhou dokázat, že Bůh neexistuje, i Šatov, který věří ve spásu Ruska pomocí pravoslaví, ale sám přitom nevěří v Boha, svým způsobem odráží vnitřní boj Stavrogina. Tento „veliký hříšník“, který bojuje s neschopností rozlišit dobré od zlého a zároveň je mučen touhou vykoupit, do Šatova i Kirillova „vložil“ jejich ideje. Šatov i Kirillov jsou vnějším projevem Stavrogina duševního rozkladu a vnitřního boje nízkých vášní s touhou po duševní obrodě. Právě Dostojevského schopnost nahlédnout do duše, která je nihilistickými idejemi pohlcená, je tím, co činí z *Běsů* ojedinělý antinihilistický román.

Závěr

Z analýzy vybraných románů vyplývá, že nihilismus je v nich reflektován jako jev neživotaschopný, škodlivý a pomíjivý. Avšak cesta, kterou autoři těchto románů k takovému závěru dochází, je v každém jednotlivém případě odlišná.

Román *Otcové a děti* zdůrazňuje škodlivost nihilismu zejména ve vztahu k životu konkrétního jedince. Bazarov, odpůrce aristokracie, demokrat, inteligentní a pracovitý člověk, oddaný vyznavač nihilistického přístupu, naráží na limity nihilistického pohledu na svět a na život, když se zamiluje do Anny Sergejevny. Od tohoto okamžiku se jeho názory, do té doby neotřesitelné, začínají drolit. Bazarov se proti své vlastní vůli stává tím, co odmítá. Turgeněv na Bazarovovi dokazuje neživotnost nihilismu, neboť tento znemožňuje člověku činit to, co je mu nejpřirozenější. Souboj s přirozeností Bazarov prohrává a nihilismus ze života ostatních postav mizí v okamžiku Bazarovovy smrti. Jediné dědictví, které po sobě Bazarov zanechává, je smutek a utrpení svých truchlících rodičů.

Kljušnikovův *Přelud* nabízí vyjádření svého postoje k nihilismu již v samotném názvu. Román, svým syžetem připomínající dobrodružný román s milostnou zápletkou, čtenáře provádí ukrajinským venkovem, kde se schyluje k propuknutí polského povstání. V centru této dějinné události se hlavní hrdina Rusanov uchází o přízeň mladé dívky Inny, stržené nihilistickými idejemi. Motivace Inny jsou ušlechtilé, avšak podléhá intrikám hraběte Bronského, který ji pouze zneužívá ke svým mocenským cílům. V průběhu pokusu o polské povstání Rusanov na bojišti konfrontuje Bronského, později ještě v Anglii při souboji. Ačkoliv se i s Rusanovovou pomocí podaří polské povstání potlačit, Inna, již příliš zkažená nihilismem, Rusanova odmítá. Nihilismus je zde opět jakýmsi svůdným mámením, které strhává inteligentní, schopné jedince, neboť zdánlivě nabízí řešení problémů, které je trápí.

Podobně je v románu *Není kam* nihilismus líčen jako určitá nebezpečná nástraha čekající na ty nejlepší jednotlivce, kteří mají potenciál konat dobro. Pokud se k nihilismu však jen přiblíží, jejich osud je tím zpečetěn. Opět zde nihilismus působí jako svůdný přelud, který nutí člověka opustit své blízké, fungující společenské instituce, zpochybnit vše hodnotné a přivést člověka do záhuby.

Dostojevského *Běsi* pak představují z analyzovaných románů nejtvrdší úder proti nihilismu. Dostojevskij na nihilismu neshledává naprosto nic pozitivního. Zatímco ostatní tři romány pojímaly své hlavní hrdiny s větší či menší dávkou sympatie a pochopení, Dostojevskij nezná se svými nihilisty slitování. V *Běsech* není možné nalézt postavu podobnou Bazarovovi, Inně či Líze z ostatních analyzovaných románů. Není zde žádná postava podobná Rainerovi. Dostojevského nihilisté jsou plně zavrženíhodné figury, zločinci, podvodníci a lháři. Jistou míru pochopení je možné zaznamenat ve vztahu k postavám Stavrogina a Kirillova, avšak vzpírají se jednoduché charakteristice a jsou nepodobné postavám ostatních románů. Stavrogin ani Kirillov nejsou „dobří“ nihilisté, jako například Inna v románu *Přelud*. Nepřipojili se k nihilismu z přesvědčení o jeho schopnosti vyřešit společenské problémy, s vírou v lepší a spravedlivější budoucnost. Stavrogin i Kirillov byli nihilismem svedeni, okouzleni, pohlceni. Bojovali s ním, přeli se s některými jeho myšlenkami, ale nikdy jej plně nepřijali. Nejsou upřímnými hlasateli lepších zítřků, kteří byli nihilismem pouze podvedeni a za svůj omyl zaplatili. Jejich postoj k nihilismu je mnohonásobně komplikovanější.

Obdobně negativně vykreslené postavy, jako v Dostojevského *Běsech*, lze nalézt i v ostatních zkoumaných románech. V románu *Otcové a děti* jsou takovými postavami nihilisté Sitnikov a Kukšinová, v *Přeludu* mladý student Kolja, v Leskovově románu *Není kam* je takových postav celá řada, například vůdce komuny Bělojarcev či ruský revolucionář Byčkov, který volá po krvavém povstání a revolučním teroru. Tyto postavy jsou však vždy postaveny do kontrastu k ušlechtilé motivovaným ústředním postavám, které jsou ve své snaze konat dobro svedeny nihilismem a jsou nuceny spolupracovat s podobnými nízkými charaktery. Dostojevskij se tak v *Běsech* věnuje pouze „Sitnikovům“ a „Bělojarcevům“ a mezi nihilisty nevidí žádné ušlechtilé „Bazarovy“ či „Inny“.

Velmi důležitý motiv, totiž vztah nihilismu k předchozím generacím ruské inteligence, je také v každém z románů pojímán poněkud odlišně. Turgeněv i Kljušnikov ve svých románech do značné míry existenci ruského nihilismu podmiňují dřívějšími myšlenkovými proudy ruské inteligence. *Otcové a děti* tento poměr reflektují již ve svém názvu, detailněji pak na vztahu mezi Bazarovem a Pavlem Petrovičem. Ačkoliv jsou jejich názory nesmířitelné, v románu je na řadě míst naznačen jakýsi paralelismus mezi Bazarovem a Pavlem Petrovičem. Turgeněv tak naznačuje, že nihilismus vlastně není nic nového. Je pouze novým projevem odvěké tendence mladé generace bouřit se proti té starší. Nad touto generační vzpourou se vždy „zavře voda“, podobně jako nad nihilismem – se smrtí Bazarova se život ostatních postav vrací do starých kolejí.

Kljušnikov v románu *Přelud* konstruuje podobnou souvislost. Nikolaj Gorobec, otec Inny, byl intelektuálem a liberálem, který se stýkal s významnými postavami ruského intelektuálního života. V jednom z dopisů adresovaných Inně ji otec dokonce vyzývá, aby v jeho díle pokračovala. Nihilismus je zde tedy představen jako přímý dědic ruské inteligence 40. let 19. století.

Dostojevskij v *Běsech* také tvrdí tuto podmíněnost. Stěpan Trofimovič je otcem vůdce nihilistické organizace Petra Stěpanoviče; předcházející generace liberálů je označena jako ta, která nihilistům vydláždila cestu k jejich zločinům. Liberálové oslabili tradiční instituce ruské společnosti a nihilistům již stačí jen malé úsilí k tomu, aby tyto instituce definitivně rozbořili.

Tento generační vztah však absentuje v románu *Není kam* Nikolaje Semjonoviče Leskova. Zde naopak autor zdůrazňuje nepůvodnost, neruský původ nihilistických a revolučních idejí. Jediný skutečný revolucionář, který v románu vystupuje, je Rainer, pocházející ze Švýcarska. Do Ruska přichází s nadějí na realizaci revoluce, vychází však z pomýlených představ o Rusku a ruském lidu. Ruští nihilisté jsou pak v románu líčeni jako obyčejní napodobitelé, buřiči, kteří nijak nevycházejí z ruské tradice a kteří moderních revolučních idejí zneužívají pro své osobní cíle.

Ve dvou analyzovaných románech je tematizována otázka polského separatismu a jeho vztahu k ruskému nihilismu. Jak v případě románu *Přelud*, tak v případě románu *Není kam*, jsou polští vzbouřenci líčeni jako osnovatelé zla, jejichž pravé úmysly nejsou mnohdy plně odhaleny, a kteří pouze umně využívají upřímné touhy některých nihilistů po nápravě společenských nepravostí. Polské povstání je v obou případech líčeno jako beznadějně úsilí, které hrdiny – Innu v *Přeludu* a Pomadu a Rainera v *Není kam* – přivádí do neštěstí. Polské hnutí za nezávislost je tak v románech činěno spoluzodpovědným za oslabování tradičních institucí ruské společnosti, ze kterého autoři viní nihilisty.

Leskovův i Kljušnikovův román se také vyjadřují k otázce postavení ženy v rodině a ve společnosti. Oba tak činí velmi podobně. Své hrdinky, Innu i Lízu, staví do složité situace. Obě hrdinky nenacházejí pochopení pro své ideály, jejich rodiny na ně nahlíží velmi kriticky, vztahy s jednotlivými členy svých rodin jsou velmi komplikované. Obě hrdinky touží po svobodě a nezávislosti na rodině. Oběma hrdinkám se však jejich snahy vymstí. Inna přichází o lásku Rusanova, který k ní v závěru románu *Přelud* již cítí toliko lítost, a Líza po neúspěšném pokusu o život v komuně umírá poté, co přihlíží popravě Rainera – opuštěná svojí rodinou, chudá, nikým nemilovaná. Paralelně s příběhem Lízy je zmiňován i osud její přítelkyně Jevgenije,

kteřá na počátku děje volí jinou cestu než Líza. Manželství nepovažuje za žalář, ve kterém žena ve všem podléhá muži, naopak, záhy se vdává a žije spokojeným životem. Zkoumané romány tedy naznačují jistou nebezpečnost myšlenek o nezávislém postavení ženy a o zbytečnosti manželství.

Místo, kde se děj antinihilistických románů odehrává, sehrává také významnou roli v celkovém vyznění románů. Kupříkladu v *Běsech* svůj děj Dostojevskij rozvíjí téměř výhradně v hranicích gubernského města. Město zde tak slouží jako „laboratoř“ nihilistických pokusů, jako metafora ruské společnosti, která se pod vlivem nihilistů nutně zhroutlí obdobně, jako se v *Běsech* hroutí městské instituce. Oproti tomu román *Není kam* nabízí mnohem širší záběr; děj se odehrává na venkově, ve městech, v Moskvě i v Petrohradě. Zde tento široký záběr slouží k prokázání neživotnosti nihilismu v libovolném prostředí. Leskov plasticky vykresluje různé sociální skupiny žijících v rozličných podmínkách na různých místech tehdejšího Ruska. V žádné z lokalit se přitom nihilismu nedaří.

Důležitým motivem souvisejícím s místem děje je zahraničí. V *Běsech* přichází Petr Věrchovenskij do gubernského města z ciziny, z Evropy. Rainer, revolucionář z románu *Není kam*, je švýcarského původu, a s revolučními idejemi se seznámil při svých cestách po Anglii, Francii a Německu. V románu *Přelud* cestuje Inna s hrabětem Bronským a svým bratrem Leonem po Evropě, kde se seznamuje s revolucionáři z různých zemí. Zahraničí, konkrétně Evropa, je v antinihilistických románech chápáno jako pramen nihilistických idejí a revolučních snah. Je tím zdůrazněna nepůvodnost, odrodilost nihilistů od ruského lidu. Doktor Rozanov v románu *Není kam* opakovaně zpochybňuje úspěšnost revoluce v ruském prostředí, obdobně Inna v románu *Přelud* sama poznává, že lid se proti jejím idejím staví, když začne hovořit proti carovi a proti náboženství.

Z analýzy vybraných románů tedy vyplývá, že fenomén nihilismu je v nich reflektován velmi různorodě. Ačkoliv se v antinihilistických románech některé motivy objevují opakovaně, nelze říci, že by antinihilistické romány tvořily jednotnou skupinu děl. Naopak, každé dílo se k problému nihilismu staví originálně a hledá vlastní odpovědi na otázky, které nihilismus vyvolává. I proto lze antinihilistické romány považovat za hodnotná díla patřící díky své polemické povaze k zajímavým dokladům o společenské diskuzi vedené v pro Rusko tolik přelomové době.

Použitá literatura

АЛЕКСЕЕВ, Михайл Павлович, БЕЛЬЧИКОВ, Николай Федорович. *История русской литературы. Том IX. Часть первая*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1956а

АЛЕКСЕЕВ, Михайл Павлович, БЕЛЬЧИКОВ, Николай Федорович. *История русской литературы. Том IX. Часть вторая*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1956б

BACHTIN, Michail Michajlovič. *Dostojevskij umělec*. Praha: Československý spisovatel, 1971

BERĎAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha: OIKOYMENH, 2003. Oikúmené. ISBN 80-7298-069-6.

ЕВНИНА, Ф. И. *Примечания in Ф. М. Достоевский – Собрание сочинений в десяти томах. Том седьмой*. Москва: Гозлитиздат, 1957

HAMBURG, G. M., POOLE, Randall A. *A history of russian philosophy 1830 – 1930. Faith, Reason and the Defense of Human Dignity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013

JAKOVENKO, Boris. *Dějiny ruské filosofie*. Praha: Slovanský ústav, 1938

КУЛЕШОВ, В. И. *История русской литературы XIX. века. Учебное пособие*. Москва: Издательство МГУ, 1997

LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4.

MASARYK, Tomáš Garrigue. *Rusko a Evropa: studie o duchovních proudech v Rusku*. Rev. vyd. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1995. K ruské filozofii dějin a náboženství. ISBN 80-901971-1-6.

MOSER, Charles A. *Antinihilism in the Russian novel of the 1860's*. The Hague: Mouton & Co., 1964. Slavistic printings and reprintings (Mouton), 42.

NYKL, Hanuš. *Slavjanofilství a slavjanofilské paradigma: příspěvek ke studiu ruské filosofie 19. století*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2015. ISBN 978-80-86420-49-3.

ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСКИЙ, Дмитрий Николаевич. *История русской литературы XIX. в. Том IV*. Москва: Мир, 1911

ПЕТРОВ, Сергей Митрофанович. *История русской литературы XIX. века*. Москва: Просвещение. 1978

СТАРЫГИНА, Наталья Николаевна. *Русский роман в ситуации философско-религиозной полемики 1860 – 1870-х годов*. Москва: Языки славянской культуры, 2003

TERRAS, Victor. A history of Russian literature. Yale University, 1991. ISBN 0-300-05934-5

ТОТУБАЛИНА, Н. И. *Примечания* in Н. С. Лесков, Собрание сочинений, Том второй. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 1956

VYDRA, Zbyněk, Michal ŘOUTIL, Jitka KOMENDOVÁ, Kateřina HLOUŠKOVÁ a Michal TÉRA. *Dějiny Ruska*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dějiny států. ISBN 978-80-7422-324-2.

ЗЕНЬКОВСКИЙ, Василий Васильевич. *История русской философии – Том I. Часть 2*. Ленинград: Издательство «Прометей», 1991.

Prameny

ТУРГЕНЕВ, Иван Сергеевич. *Отцы и дети* in Полное собрание сочинений и писем в двадцати восьми томах, Том восьмой. Москва: Издательство «Наука». 1964.

КЛЮШНИКОВ, Виктор Петрович. *Марево: Антинигилистический роман в четырех частях*. Москва: Изд-во журнала «Москва»: ФИБ. 2012

ЛЕСКОВ, Николай Семенович. *Некуда* in Н. С. Лесков, Собрание сочинений, Том второй. Москва: Государственное издательство художественной литературы. 1956

ДОСТОЕВСКИЙ, Федор Михайлович. *Бесы*. Москва: Гозлитиздат. 1957